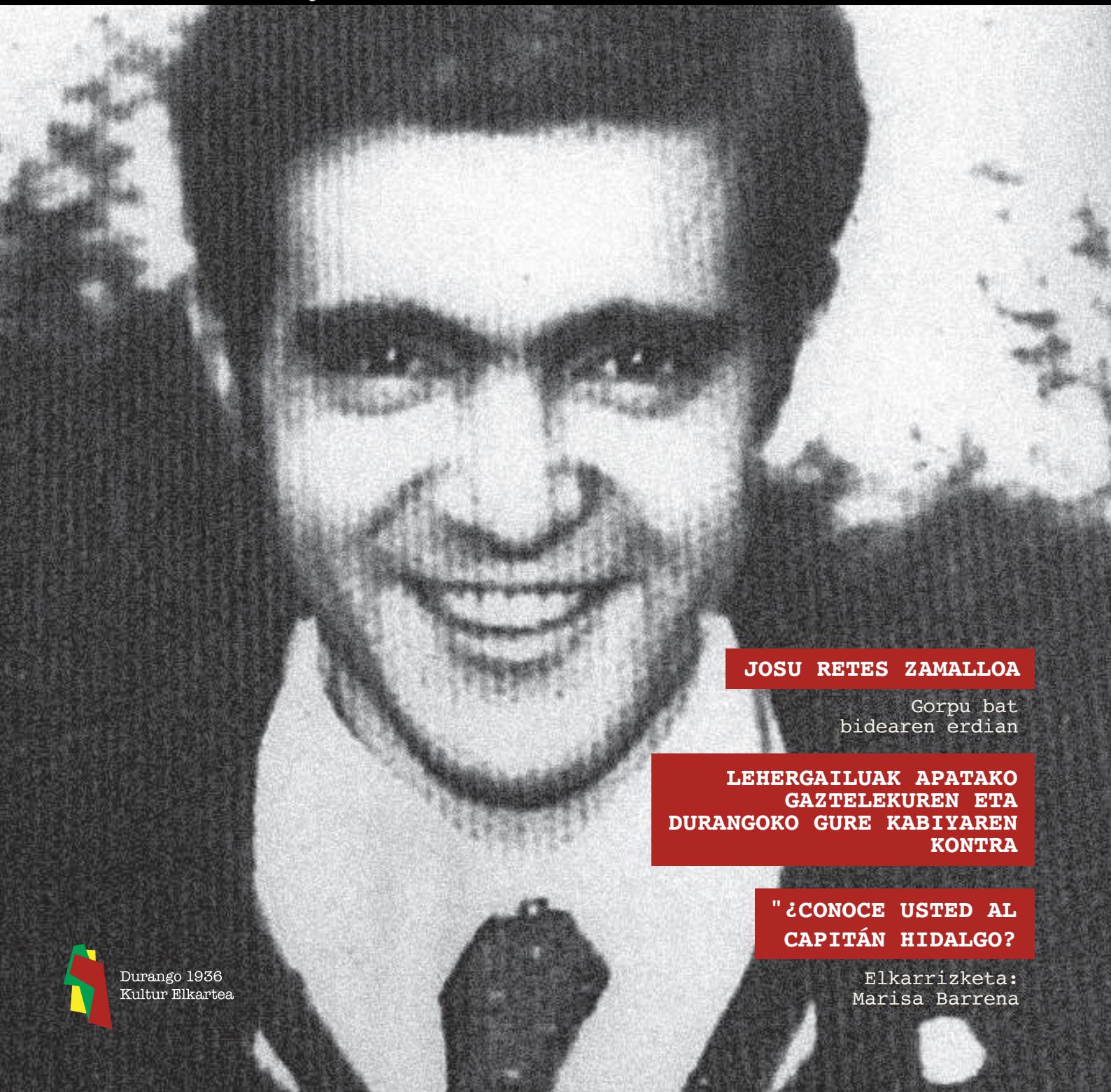

Durango 1936

Egia / Justizia / Ordaina

Durango 1936 Kultur Elkartearen urtekaria · 4. zenbakia 2023ko martxoan · 2€

JOSU RETES ZAMALLOA

Gorpu bat
bidearen erdian

LEHERGAILUAK APATAKO
GAZTELEKUREN ETA
DURANGOKO GURE KABIYAREN
KONTRA

"¿CONOCE USTED AL
CAPITÁN HIDALGO?

Elkarritzeta:
Marisa Barrena

Durango 1936
Kultur Elkarte

04

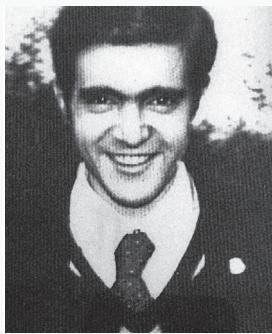
LA GUARDIA CIVIL EN CATORCE INSTANTÁNEAS

14

JOSU RETES ZAMALLOA

Gorpu bat bidearen erdian

04

LEHERGAILUAK APATAKO GAZTELEKUREN ETA DURANGOKO GURE KABIYAREN KONTRA

18

LEHERGAILUAK APATAKO GAZTELEKUREN ETA DURANGOKO GURE KABIYAREN KONTRA

28

“¿CONOCE USTED AL CAPITÁN HIDALGO?”

Elkarrizketa:
Marisa Barrena

34

BOLETÍN DE NOTICIAS DEL PAÍS VASCO

Texto:
Juan Mari Arregi

36

LA FOSA COMÚN DEL BOMBARDEO DE DURANGO

Entrevista:
Jimi Jiménez

42

LORENZO GAZTELUMENDI BILBAO

Texto:
Jon Irazabal Agirre

Azaleko argazkia: **Josu Retes Zamalloa**

Argazkiak: **Zaloa Fuertes** (18-33, eta 36-39 orrialdeak)

Testuak: **Durango 1936 Elkartea**

Juan Mari Arregi (34 orrialdea), Jon Irazabal (42 orrialdea)

Durango 1936 Kultur Elkartea

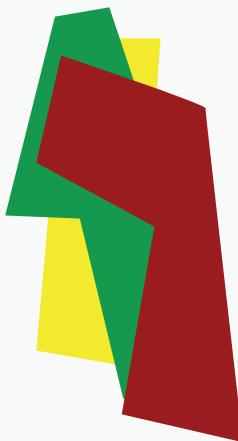
Pinondo kalea 1, 48200 Durango

www.durango1936.org

durango1936@durango1936.org

Maketazioa: **Anboto Komunikabideak - Gertuko Koop. S. Gizarte Ekimenekoa**
LG. 1696-2018

Laguntzailea: **DURANGO**
Garena eginez Vivir y convivir

Hidalgoren Brigadilla

Durango 1936 Elkartea argitaratu duen 4. ale honetan irakurleak gerra garaiko kontuekin lotutako bi artikulu aurkituko ditu. Bata, Lorenzo Gaztelumendi durangarrak gerran eta Frantziako erresistentzian eginiko ibilbideaz. Bestea, Durangoko hilerrian martxoaren 31ko bombardketen ondorioz hobi komunetan ehortzitakoena eta euren senideen identifikazioa lortzeko egindako ikerketaz.

Edozelan ere, aldizkariaren gai nagusiak joan den mendeko 60 eta 70eko hamarkadara garamatza. Burgosko prozesuaren garaian (1968-1970) guardia zibilak informazio taldeak antolatu zituen Euskal Herrian zehar, hazten eta hedatzen ari zen askatasunaren egarria geldiarazteko eta itotzeko. Beldurra, izua, galdeketa, tortura, kartzela, zigorrak eta isunak ziren euren tresnak eta, zenbaitetan, gaur egun oraindik ere argi aipatu ezin litezkeen beste zenbait. Kontuan izan behar dugu diktadura ankerraren menpean bizi ginela, eta sarri gertatzen zela poliziakoek harreman estua izatea eskuin muturreko taldeekin ekintzak antolatzeko (hilketak, mehatxuak, bonbak jartzea eta abar), edo haien egindako ekintzak estaltzeko.

Gernika, Mungia eta Durangoko ingurueta Hidalgo kapitaina izan zen errepresioaren burua. Durangorri da gokionez, haren kolaboratzaile estuak eta kolpatzeko eskuak, kalekoz jantzita ibili ohi ziren Brigadillako kideak ziren: Moro, Anta, Mena, el Rubio eta El Cabo gaitzizenez ezagunagoak. Garai haietako paisaiaren parte bihurtu ziren, ikararen eta errepresio gordinenaren ikur.

Orrialdeotan hainbat lagunek pairatu eta bizi izandakoa irakurriko duzu. Hori ere memoria historikoa baita. Latzak bizi izan zituen herri baten historiaren beste atal bat, norbanakoen azal, hezur eta gogoetatik iragazita kontatua. Azpimarratu gura dugu halaber, hemen jasotakoa gertatutakoaren testigantza bilketa txiki bat baino ez dela, Durango 1936 Elkartea batu dituen lekukotasunetik jasotakoak, gehienak.

1977an guardia zibilaren errepresio sistema aldatu, berritu, sofistikatu eta gogortu egin zen. Brigada horiek Euskal Herriko herrietatik atera egin zitzuten, euren eginkizuna betetzeko ezgauza zirela iruditu zitzaielako edota, gogorrago ekiteko bestelako moduen alde egin zutelako, ziurrenik.

Badakigu orrialdeotan kontatzen dena baino askoz gehiago eta gehiagotan aritu zirela Hidalgo eta bere Brigadilla Durangaldean euren marka uzten. Badakigu askoz ere herritar gehiagok sufritu zutela horien jazarpena. Lerrokatik, deia egin nahi diogu bere lekukotasuna eman nahi duen edozein herritarri gurekin harremanetan jar dadin, guzton artean ahalik eta kontaketa zabal eta sakonena osatzeko.

Garai horretako errepresioa jasan zuten guztiak ere EGIA, JUSTIZIA eta ORDAINA merezi dutelako. Guk hori zor diegulako, bide hau jorratzea ere erabaki dugu.

LA GUARDIA CIVIL EN CATÓRCE INSTANTÁNEAS

(Durangaldea, 1968-1978)

Guardia Zibila Euskal Herrian, memoriatik ezabaezina askorentzat. Kontrolak, mehatxuak, atentatuak eta jipoiak, frankismoan zehar baina gero ere, luzaroan. Beldurra, izua, galdeketak, torturak, kartzela... Bizkaiko zati handi batean Hidalgo kapitainak mugitzen zituen trikorniodunen hariak. Haren aginduetara aritzen ziren Durangaldean hain ezagunak ziren Brigadillako kideak: *El Cabo, El Moro, Anta, El Rubio...*

Pasarte hauek tristuraz, umorez, lasaitu ondoko sentsazioarekin edo oroiminez gogora daitezke denboraren joanean. Baina, Durangoko kuarteleko aldapatik, lurralte okupatuaren itxura izango du beti Durangalde guztiak.

1 JESUS AGIRREAREN AUTOA

1968aren abuztuaren hasieran, ETAk hil zuen Melitón Manzanas torturaztale ospetsuaren hiletaren hurrengo goizaldean, 2:00ak inguruan, kotxea erre zioten Durangoko Jesus Agirre Lazkanori.

Etxean lo zegoen Jesus, eta herriko aguazilek jakinarazi zioten. Kalera atera eta kotxera hurreratu zenean han zeuden Amorrortu alkatea, aguazilak, Guardia Zibilaren tenientea eta hainbat Guardia Zibil.

Tenientea galdetzen hasi zitzaiion Jesusi ea koxea egoera onean utzi zuen, ezer arraroa igarri zion aparkatu orduko. Amorrortu alkateak eten arte:

– Está claro que le han quemado el coche, no ha sido una avería.

Jesus Agirre eta bere senideak ezagunak ziren Durangon erakusten zuten euskalduntasunagatik. Arreba Maite fitxatu egin zuten hilabete batzuk lehenago Andra Mariko elizan Txabi Etxebarriaren alde meza bat ateratzearren. Guardia Zibilen teniente hori aitarengana joan zen meza enkargatu eta hurrengo egunean alabaz galdezka.

Gero, 1969an, Maite Agirre atxilotu zuten eta, Indautxutik pasatu ondoren, hilabete pare bat egin zituen Basauriko kartzelan. Kartzelako hilabeteak baino larriagoak egin zitzazkion Maiteri Indautxuko egunak, mehatxuengatik eta presioarengatik.

2 Y TÚ QUÉ?

Los del barrio Matadero de Durango venían participando en los desfiles de carrozas de las fiestas de San Fausto de Durango, y los años anteriores habían ganado algunos premios. Para el desfile de 1970 decidieron presentar una carroza con la problemática de Palestina, ya que por entonces el Frente de Liberación de Palestina, que luchaba por la libertad de su país, había secuestrado un avión y lo había aterrizado en el desierto, reclamando la libertad de numerosos presos palestinos.

La carroza del Matadero simulaba un avión y guerrilleros árabes. Dos de ellos caminaban por delante de la carroza con una pancarta en la que se leía:

*NOSOTROS LUCHAMOS POR UN PUEBLO LIBRE.
¿Y TÚ QUÉ?*

Tras salir de Ezkurdi y pasar por delante del Pórtico de Santa María, 4 efectivos de la Guardia Civil

pertenecientes a la Brigada de Información de Durango les quitan la pancarta y les llevan detenidos al cuartel de la Policía Municipal, donde les interrojan sobre el significado de la pancarta, en concreto sobre la expresión “¿Y tú qué?”

Dos días después, a las 7 de la mañana la Guardia Civil ocupa el barrio del Matadero y detiene a los hermanos Imanol, Kepa y Mikel Olabarria. En el cuartel son interrogados separadamente sobre la pancarta de la carroza. Imanol y Mikel son puestos en libertad y Kepa queda detenido, aunque no había participado en la carroza. Sus hermanos supieron posteriormente que el Guardia Civil Mena había detenido en un control rutinario a dos conocidos de Kepa de Otxandio, y que estos habían dado el nombre de Kepa. Kepa estuvo preso algunos años, hasta 1973, en las cárceles de Basauri, Jaén y Pontevedra.

3 ¿QUIÉN OS HA HECHO ESO?

En primavera del año 1971, tras el Aberri Eguna, un grupo de jóvenes durangueses fueron detenidos por la Guardia Civil acusados de repartir octavillas firmadas por el grupo político Komunistak reclamando el derecho de autodeterminación para el Pueblo Vasco.

Fueron detenidos de madrugada, sacados de sus casas y llevados al cuartel de la Guardia Civil de Durango, donde, en palabras de uno de los detenidos, recibieron una “calurosa bienvenida”. Manolo Lozano recuerda que, sin hacerles ningún interrogatorio previo, ni siquiera una sola pregunta, les golpearon durante toda la noche con las manos y con una especie de tubo manguera de butano. Incluso sufrieron intentos o simulacros de ahorcamiento. La paliza que recibieron fue terrible, y las secuelas de tortura costaron en desaparecer.

Por lo visto, la brigada de información de la Guardia Civil había sorprendido a algunos de ellos arrojando octavillas. Por la mañana les hicieron firmar una declaración escrita de culpabilidad y les trasladaron al cuartel de la Guardia Civil de La Salve de Bilbao, de donde fueron conducidos al día siguiente al Juzgado de Bilbao.

Recuerda Manolo que el juez que les tomó declaración, viendo su estado físico y el de al menos dos de sus compañeros, les preguntó:

– Esto, ¿quién os ha hecho eso?

Optaron por no denunciar las torturas recibidas, por miedo a que la respuesta de la Guardia Civil fuera aún peor, como habían escuchado que había sucedido en otras ocasiones.

Sin embargo, no quedó ahí la cosa. Al parecer, el juez, por su cuenta, denunció el estado físico de los detenidos, y esta denuncia tuvo varias repercusiones. La Guardia Civil realizó un informe en el que decía que los golpes no se habían producido en el cuartel de Durango, que en el momento de la detención ellos ya habían observado el mal estado físico de los jóvenes.

Después de pasar un par de meses en la cárcel de Basauri en prisión preventiva, salieron en libertad provisional. Cuando le llamaron a presentarse para el juicio, con una orden de busca y captura, decidieron presentarse directamente en el juzgado de Madrid, sin pasar por el cuartel de Durango. Fueron condenados a varios años de cárcel, que Manolo cumplió entre Carabanchel y Jaén.

Con Manolo Lozano, también estuvieron en la cárcel Julián Izaga, José Antonio Quincoces, Iñaki Arsuaga y Jose Ibarzabal. También el iruindarra Julián Mendiguren, que había sido profesor en los Maristas.

4 EL PROBLEMA ES QUE TODOS ESTAN FICHADOS

Uri Ruiz testigantza da hau:

Guardia Zibila atzean geneukan denbora guztian. Lagun batek alde egin zuen eta Guardia Zibila bere bila gure etxera etorri zen. Lau izan ziren: El Rubio, El Moro, Anta eta El Cabo.

Oso zainduak ginen. Denbora guztian genituen atzetik, eta guk ere paranoia genuen. Aguazilak ere atzetik genituen gu zaintzen. Ni Durangoko Amorrortu alkatearen gana joan nintzen ea zer nahi zuen nigandik galdezera. Oso nabarmena izaten zen atzean genituela batzuk eta besteak.

Oso gaztea nintzen, baina ordurako hasia nintzen politikan, eta vietnamita izeneko eskuz eginiko tresna batekin panfletoak egin eta zabaltzen genituen.

Gure etxera etorri zirenean, ahal izan genuen moduan ezkutatu genituen paperak. Hala ere, jendeak oso ondo jokatzen zuen gehienetan eta elkartasuna adierazten zigun, eta gauzak ezkutatzen lagundu. Guardia Zibilaren beldurra genuen denbora guztian.

Guardia Zibila oso gaiztoa zen baina oso ignorantea ere bai. 1973 urtean izango zen, El Caborenga-

na joan behar izan nuen gidatzeko baimena atera ahal izateko. Ni orduan Ikastoletako koordinatzalea nintzen eta batetik bestera ibiltzeko kotxerik ez nuenez, sarri autoestopez ibiltzen nintzen, eta jakina, guardia zibilak ikusten ninduen. Gidatzeko baimena atera ahal izateko ziurtagiriaren bila joan nintzenean, El Cabok galdeku zidan ea non egiten nuen lan,

– En la ikastola Bihotz Alai de Santurce, que está en la calle Juan XXIII.

Ez zuen jakin nola idatzi XXIII, eta nik disfrutatu egin nuen ezjakintasun haren aurrean.

Esango nuke ez zirela ezertaz enteratzen. Norbait atxilotuz gero, haren agendan zeuden telefono guztiak jasotzen zituzten. Niri Santanderreko guardia zibil batek esan zidan behin:

– El problema que tenemos en Euskadi es que todos están fichados.

5

MUNDO OBRERO

Antonio Cabello, un militante comunista, cuenta que un día fue al Centro Extremeño a tomar un café y se encontró en la puerta con el cabo Cuevas y con El Moro, que le invitaron a sentarse con ellos y a jugar a cartas.

La cuestión es que él llevaba en el cuerpo un montón de números de la revista Mundo Obrero, que era el boletín del PCE, y para ocultar el montón de revistas iba vestido con una gabardina a pesar de que no hacía frío.

Los guardias civiles le preguntaron que qué le pasaba, y él, a pesar de que sudaba y casi no podía aguantar de calor, les respondió que estaba resfriado y sentía frío.

La partida de cartas duró unas dos horas, que a Antonio le parecieron eternas.

6

"HIDALGOTAR IMANOL NAZ"

Guardia Zibilaren Informazio Brigadako bi, El Moro eta El Rubio gaitzizenez ezagutzen genituenak, gure etxera etorri ziren 1973ko igande arratsalde batean. Gure amama bakarrik zegoen etxearen eta ez zien sartzen utzi. Eskaineran egon ziren hainbat ordu gure gurasoak etorri arte.

Nitaz galdeku zuten eta etxea arakatu zuten, ezer susmagarri aurkitu barik. Gure amamak ondo gorde zituen zenbait paper eta liburu, nireak eta nire aitarenak. Bain alde egin aurretik, gure aitari kuartelera joan beharko nintzela jakinarazi zioten.

Etxera heldu nintzenean aitak gertatutakoa azaldu zidan eta kuartelera joateko konbentzi-

tu ninduen. Gauaz heldu nintzen, beldurrak jota. Egundo ez zait ahaztuko guardia zibil haren euskarazko aurkezpena:

– Hidalgotar Imanol naz, Gernikako kapitana.

Beldurra areagotu zitzaidan hitz horiek entzutean.

Hidalgo, Gernikako capitaina, berehala jabetu zen, galdeketa laburraren ostean, nik ez nuela zerrrikusirik kontu hartan. Ez ninduten jo, ezta mehatxatu ere, baina beldurra bai ez nuela gainetik kendu.

Galdeketan zehar beste kontu bitxia gertatu zen. Gure etxea miatu zuten bi guardia zibilek gela sartu eta nik entzun ez nuen zerbait esan zioten Hidalgori. Kapitana haserretu zen, eta umore txarrez, nik entzuteko moduko hitzkin bota egin zituen gelatik modu txarrean. Buru makur atera ziren, atzetik Hidalgo, eta honek neuri begira esan zidan:

– ¿Cómo crees tú que con unos inútiles como estos yo pueda hacer un trabajo decente?

Esan beharra dago, sekreten brigadako kideak ez zirela gehiegi enteratzen. Mundu guztia ezagutzen zutela pentsatzen genuen, baina ez zekiten bakoitzaz zertan genbiltzan. Gu, jakina, haietaz batera beldurtzen ginen, arrazoiarekin, lagunak mehatxatu, atxilotu eta torturatu egin zituztelako.

Errepresio faxistaren ikur izan ziren Durangaldean 70eko hamarkadan.

7 INKONTROLATUAK

Josu Retes Zamalloa gazte ezaguna zen Durangon. Familia abertzalekoa, Servisa gainean zegoen Club Juvenileko sustatzaileetakoia izan zen, eta Jesuitekako Bibliotekan egiten zuen lana. Behin baino gehiagotan izan zituen arazoak Informazio Brigadako guardia zibilen susmoengatik.

Josuk bazuen ezaugarri bat: bakarrik paseatzea gustatzen zitzaion, berdin egunez liburu bat be-sapean, edo arratsez hara edo hona. Neguko gau batean, 1975eko Errege egunaren bezperan, gaur egun Askatasuna Etorbidea deitzen den kalean, ezezagun batzuk gainera etsori zitzaizkion, eta jipotuta utzi zuten kalean.

Josu koman egon zen luzaroan Gurutzetako Ospitalean. Bizitzeko itxaropen gutxirekin hasieran, baina, hilabeteak igarota, Ospitaletik atera zen, elbarri. Ez zen egundo bere onera etsori, baina biziraun zuen, eta urtetan ikusi genuen bakarrik Durangoko kaleetan barrena errenka paseatzen.

Ospitalean izan zen bitartean Guardia Zibila egunero joan zen medikuengana bere egoera jakiteko. Garai hartan Durangoko alkate zen Amorrortuk ere bisitak egin zizkion eta amari aholkatu ez zuela merezi bere semearen egoeraren errudunak nor izan ote ziren ikertzen aritzea.

Josuk berak ez zuen gertaeraren inguruan inoiz inorekin hitz egin, eta ez da sekula agertu lekuorik, baina inkontrolatuen gauzatzat hartu zen orduan.

Inkontrolatuak deitzen ziren. Eufemismo hori erabiltzen zen, guardia zibilez eta ultranacionalista espanolez osaturiko matoi taldeak. Guerrilleros de Cristo Rey, Triple A, Batallón Vasco-español eta halako izenekin errebindikatzen zituzten euren erasoak batzuetan. Beste batzuetan, Josu Retes kasuan bezala, ez zen egon errebindikaziorik.

8 ALIANZA APOSTÓLICA ANTICOMUNISTA

1975eko apirilaren 25ean Estado de excepción ezarri zuen Espainiako Gobernuak. Lehendik giza eskubide gutxi, harrezkero gutxiago.

Maiatzaren 11n ezezagunek Elorrio eta Arrasate artean zegoen Kanpanzarreko Etxabetarren taberna metrailatu zuten.

Maiatzaren 11n baita, Elorrioko baserri bat ere tirokatu zuten, bertan osaba-izebekin elorriar gazte abertzale bat bizi izan zelako aurreko hilabeteetan. Une horretan preso zegoen kartzelan. Egun berean Guardia Zibilek Atxondoko bernastarren etxea miatu zuten, armen bila ari zirelako aitzakiarekin.

Maiatzaren 12an bernastarrek Apatan zeukaten Gazteleku tabernara heldu ziren Guardia Zibilak gaueko 11:00ak aldera eta hustu egin zuten, taberna ixteko ordua zela esanez.

Taberna aurrean bizi ziren bernastarrek arduraz bizi izan zuten gaua, Guardia Zibilaren brigadillakoek kotxeak etengabe aritu zirelako gora eta behera, euren etxearen eta tabernaren artean dagoen kalean zehar, harik eta gauerdiko 1:30ak inguruan ez-tanda entzun zuten arte.

Gazteleku taberna txikitu egin zuen bonba batetik. Eztanda egin eta ordu erdira heldu ziren berriro bertara Guardia Zibilak, tabernakoek inolako abisurik eman barik. Gutxira, Hidalgo kapitaina heldu zen, eta lekua miatu ondoren zera esan zion Enrikeri:

-¿Quiénes fueron anoche los últimos en abandonar el bar?

Erantzuna argia izan zen:

- La Guardia Civil.

Egun berean, beste leherketa bi gertatu ziren. Bata, Durangon, Goienkaleko *Gure Kabiya* tabernan. Besteak, Mundakako Atxurra tabernan.

Egunetara, zenbait kazetatan Triple A delakoak hartu omen zituen ekintza horiek bere gain. Alianza Apostólica Anticomunista.

Geroago, 1975eko urriaren 5ean Kanpazarreko gainean hiru lagun armatuk Iñaki Etxabe arrasta-tearra tirokatu eta hil zuten, Juan Jose Etxaberen errefuxiatuaren anaia, Triple A berak errebindikatu zuen hilketa. 1978ko uztailaren 2an, Triple Ak errebindikatu zuen Agurtzane Arregiren hilketa, Donibane Lohitzunen, Agurtzane Arregi Juan José Etxaberen emaztea zen. Biak zihoazen autoz, eta Juan José Etxabe larri zaritu zuten.

9

INFORMAZIO BRIGADA

1975eko ekainaren 11n greba orokorra deitu zen Euskal Herrian, Estado de excepción delakoaren erdi-erdian. Grebaren deitzaileek 100.000 grebalaritik gora zenbatu zituzten.

Gogoan izan behar dugu garai harten faxismoak ustezko ETAko eta FRAPeko ekintzaileen aurkako epaietak antolatu zituela eta hainbat heriotza zigor eskatzen zituela. Geroago, irailaren 27an, epaiketen ondoren, FRAPeko 3 ekintzaile eta ETAko bi fusilatu zituzten: José Humberto Baena, José Luis Sánchez Bravo eta Ramón García Sanz FRAPekoak eta Juan Paredes Manot 'Txiki' eta Ángel Otaegi.

Grebaz gain, amnistiaaren aldeko manifestazioa antolatu zuten Durangoko alde zaharrean zehar.

Manifestazioan egon zen lagun batek, antolatzaleetako batek, gogoratzen du ez zirela 100 lagun batu Guardia Zibila etorri arte eta manifestariak barreiatu baino lehen. Baino errepresioa gogorra izan zen eta, egun haietan, dozenaka eta dozenaka gazte eta heldu atxilotu, kuartelera eroan eta bertan galdekatu eta torturatu zituzten.

Atxilotuak ehundik gora izan zirela dioenik ere bada. Hainbat torturatuk jasandakoa oso latza izan zela baiezta digute, gainera, egunak egin baitzituzten kuarterean. Halere, manifestazioaren deitzaileetako batek, irribarrez, Guardia Zibilaren informazio brigadaren eraginkortasuna zalantzan jarri du, deitzaileetako bat ere ez zutelako atxilotu.

10 SI QUIERES, PUEDES HUIR

Periko fue detenido en junio de 1975 por la Brigada de Información de la Guardia Civil de Durango. Había participado en las movilizaciones por la amnistía, en contra de la represión y por la libertad que se organizaron en Durango en torno a las penas de muerte que se habían solicitado para Txiki, Otaegi y para varios miembros del FRAP. Se había decretado el Estado de Excepción en Vizcaya y Guipúzcoa el 25 de junio, y la reacción fue organizar movilizaciones en contra. Periko recuerda que en Durango se realizaron numerosos cortes de calles con barricadas en Madalena, Kurutziaga, Kalebarria, etc.

La Brigada de la Guardia Civil registró su casa, y en el registro su hermano pequeño pudo ver como la Guardia Civil colocaba unos panfletos debajo de su cama.

Después fue conducido al cuartel de la Guardia Civil, donde le interrogaron. Le enseñaban fotografías de durangueses y él en una hoja en blanco

debía de escribir de qué les conocía y las relaciones que tenía con ellos. Le “zurraron” mucho, pero los guardias civiles que le torturaron no fueron los de la Brigada de Información. Tras las sesiones de tortura entraban a interrogarle los miembros de la Brigada de Información que hacían el papel de “polis buenos”. Incluso le dejaron una pistola encima de la mesa y le decían:

-Si quieras, puedes huir.

Periko recuerda que junto a él fueron detenidas docenas de personas: Txema Belar, Goio Olabarria, Sabin Asategi, Abasolo de Abadiño, etc., y que a algunos, por falta de espacio, los llevaron al cuartel de la Policía Municipal.

Hizo 10 días detenido entre torturas y amenazas. Luego fue trasladado a la cárcel de Basauri, donde permaneció 3 días y le realizaron una ficha policial que posteriormente le causó problemas en el servicio militar.

11 PROPAGANDA ILEGAL

Marisa Barrena emakume gaztea zen 1975eko uztailean. EHAS, Euskal Herriko Alderdi Sozialista alderdiko kidea zen. Gau batean, Durangon izandako alfabetatze saio batetik etxerako bidean zohoala Guardia Zibilak atzean zituela konturatu zen. Baserrira heldu eta aldean zeramatzen panfletoak suntsitzen ahalegindu zen arren, denak ezin izan zituen desegin edo gorde guardia zibilek atea jo orduko. Etxea goitik behera miatu zuten eta boletín baten 3 ale ezberdin aurkitu zituzten. Etxean hasi zitzaizkion galdezka zelan eskuratu zituen boletinak, nork eman zizkion.

Zornotzako kuartelera joan arazi eta, bere koxean abiatu zen aita alboan zuela eta guardia zibil bi atzeko jarlekuetan. Kuarterlean, aita etxera bidali zuten eta bera barrura. Hala ere, bere kotxe gorria kuartelaren aurrean utzi zuen, han zegoela jabetu zitezen lagunak.

Kuartelera sartu ahala guardia zibil batek galdetu zion:

-¿Conoce usted al capitán Hidalgo?

-No -erantzun zuen berak.

Bera zen eta:

-Pues ahora lo va a conocer -esanez, bi belarriondoko jo zizkion Hidalgok eta lurrera bota zuen ziplo.

Gogoan du belarritakoak ere erauzi zizkiola. Jarreraian hasi ziren kolpeka eta galdezka hiru gizon, berak Durangoko kaleetatik ezagutzen zituenak: El Moro, Anta eta El Rubio gaitzzenekin.

Pasilloa egin zioten jotzen zuten bitartean. Ondoren begiak eta ahoa tapatu zizkioten gantzon-tzilo zikin batekin. Mahai batean etzunda ipini zuten, burua ertzetik kanpoan zuela, eta kirofanoa deitzen den tortura egin zioten.

Adatsa zuen eta iletik tiraka aritu ziren min jasan ezina eraginez. Belaunetan, oinpeetan eta be-soetan ere jo zuten etengabe.

Begiak eta ahoa estalita, hiru gizon inguruan joka, beldurra sartu zitzaion hurrengoa zer izan zi-tekeen pentsatuz.

Hidalgoren bulegora eroan zuten galdeketa ja-rritzeko. Hidalgok zera esan zion, besteak beste: gogoa zuela bertan mahaigainean zuen hauts on-tzia aurpegiān hausteko.

—Como es Estado de excepción se puede pro-longar la detención hasta cuando me de la gana.

“Tortura sufritu ez duenak ezin du zer den ezta imajinatu ere. Mina, beldurra, inpotentzia, emaku-me bakarra izanik lau gizonek inguratua egotea, inoren mende eta ezer egin ezinik...” gogoratzen du Marisak.

Azkenean, etxearen aurkitu zituzten hiru aleak zenbakia desberdinak zirenez, ezin izan zioten pro-paganda ilegalaren leporatu eta aske utzi zuten.

Libre geratu arren, beldurra aldean eraman zuen luzaroan, biziaren latz eta gordina ezin ahaztuz. Tor-turaren lorratzak egunetan izan zituen, ubeldurak aurpegiān eta gorputzean. Etxeko atean zarataren bat entzutean edo kalean guardia zibilak ikustean iztu egingo zen luzaroan.

Adatsa ere moztea erabaki zuen, eta harrez gero bizitza guztian ile laburra izan du, eta ilerik gabe gune bat buruan, tiraka ileak atera zizkioten tokian.

12 JOSE GOÑI

1976ko udaberrian, Franco hil berri baina frankismoa indarrean zegoenean, Coordinadora de Euskadi de Comisiones Obreras, PCETik ezkerrera zeuden zenbait alderdik bultzatzen zuten erakundeak, Euskal Herriko ordezkarien asanblada ez-le-gala deitu zuen Durangoko Jesuitak Ikastetxeko frontoian, frankismoaren jarraipenari erronka bat jartzeko. Bi milatik gora ordezkari bildu ziren eta, Durango erdian izanik, Guardia Zibila presentatu zen bertan.

Antolatzailak kuartelera eraman zituzten, eta Hidalgo Kapitainarekin elkarritzaketa izan zuten. Ez zuten ez mehatxurik ez torturarik jasan. Bai, ostera, Hidalgoren gonbita Centro Extremeñon bazkal-tzuko.

Garai hartan, José Goñi zen Durangoko jesuite-tan erretoreoa. Babesa ematen zien herri mugimendu guztiei. Alfabetatzeko edo euskara ikasteko gau-eskolak, greban zeuden langileen batzarrak, alderdi klandestinoen bilerak, Benito Lertxundi lako abeslariak, zine erdi debekatu emanaldiak, abeslariak, lehenengo bertso eskola Xabier Amu-riza kartzelatik irten berri...

Guardia Zibilak kontrolatzen zituen kaleak eta bazter guztiak. Eliza hierarkikoa nazionalkatolizismo espanolaren zutabe nagusietako bat izan zen. Instituzio erraldoi horren barruan, Jose Goñiren moduko jendeak gordaleku ederrak eman zizkien askatasunaren aldeko borrokei.

13 "¡SE LA QUITAN Y SE LA COMEN!"

1976ko ekainean Gerediaga Elkarteak bultzatuta egunetako jaialdia antolatu zen Urkiolan euska-raren eta euskal kulturaren alde. Horretarako bat-zorde handi eta zabal bat eratu zen, jaialdietako ekintzak programatzeko eta aurrera eroan ahal izateko. Lagun askok parte hartu zuen azpiegitura kontuetan. Antolatzailak batek, Tiliñok, go-goan ditu, besteak beste, Mataderoko gazteak.

Euskal Herri osoko kantariak eta musika taldeak etorri ziren, eta jendea ere Euskal Herri osotik ber-taratu zen. Urkiola bete beterik egon zen. Halako batean, derrepentean, ikurrinak agertu ziren toki difereenteetan: eliza ondoan, landetan zein elektri-zitate sareetan zintzilik. Franco hil berri izan arren, ikurrina ez zen legala oraindik. Eta han agertu ziren segituan guardia zibilek Hidalgo kapitaina

buru zutela, ikurrinak kendu nahian eta ikurrinadunak harrapatu nahian.

Jende asko oihuka hasi zen eta giroa berotu zen. Guardia Zibilak tiroka hasi ziren eta brigadakoak jendearen atzetik. Ba hori, eskapatzeko, arineketaldi ederrak egin behar izan zituen jende askok.

Antolatzaileek beldurra pasatu arren, edozer gerta zitekeelako, azkenean kontua baretu zen,

nahiz zenbait lagunek kolpeak jaso, eta batzuk pegatinak irentsi behar izan guardia zibilek behartuta:

-¡Se la quitan y se la comen! -agindu zioten hainbat, eta sartu behar izan zuten ahora.

Ondoren, Gerediagako presidentea zena ere deitu zuten kuartelera.

14

JESÚS MARI ARRAZOLA Y ALBERTO GARCÍA

Eran dos jóvenes obreros de la cuadrilla de San Fausto. Jesús Mari Arrazola tenía 19 años, y le llamábamos Txiki. Alberto García tenía 21 años, y le llamaban Russo.

El 11 de abril de 1978 fueron sorprendidos por la Guardia Civil, en Gernika, cuando iban a subir al coche Seat 850, matrícula BI-158.783, color gris oscuro. La Guardia Civil sabía que eran de ETA y los emboscaron.

Ruso hechó a correr hacia Durango. No llevaba la pistola en la mano, como dijo la versión oficial y algunos medios de comunicación, sino detrás, en la cintura. Le dieron un tiro por la espalda.

Txiki se escondió tras unos setos. Los vecinos que vieron los hechos contaron que tiró la pistola que llevaba por encima de una valla y, entonces, la Guardia Civil prácticamente lo fusiló. Un tiro le entró por debajo de la mandíbula y otra bala le entró por la suela del zapato hacia la parte superior del cuerpo.

El periódico El País tituló de “Tensión y disparos” en Durango:

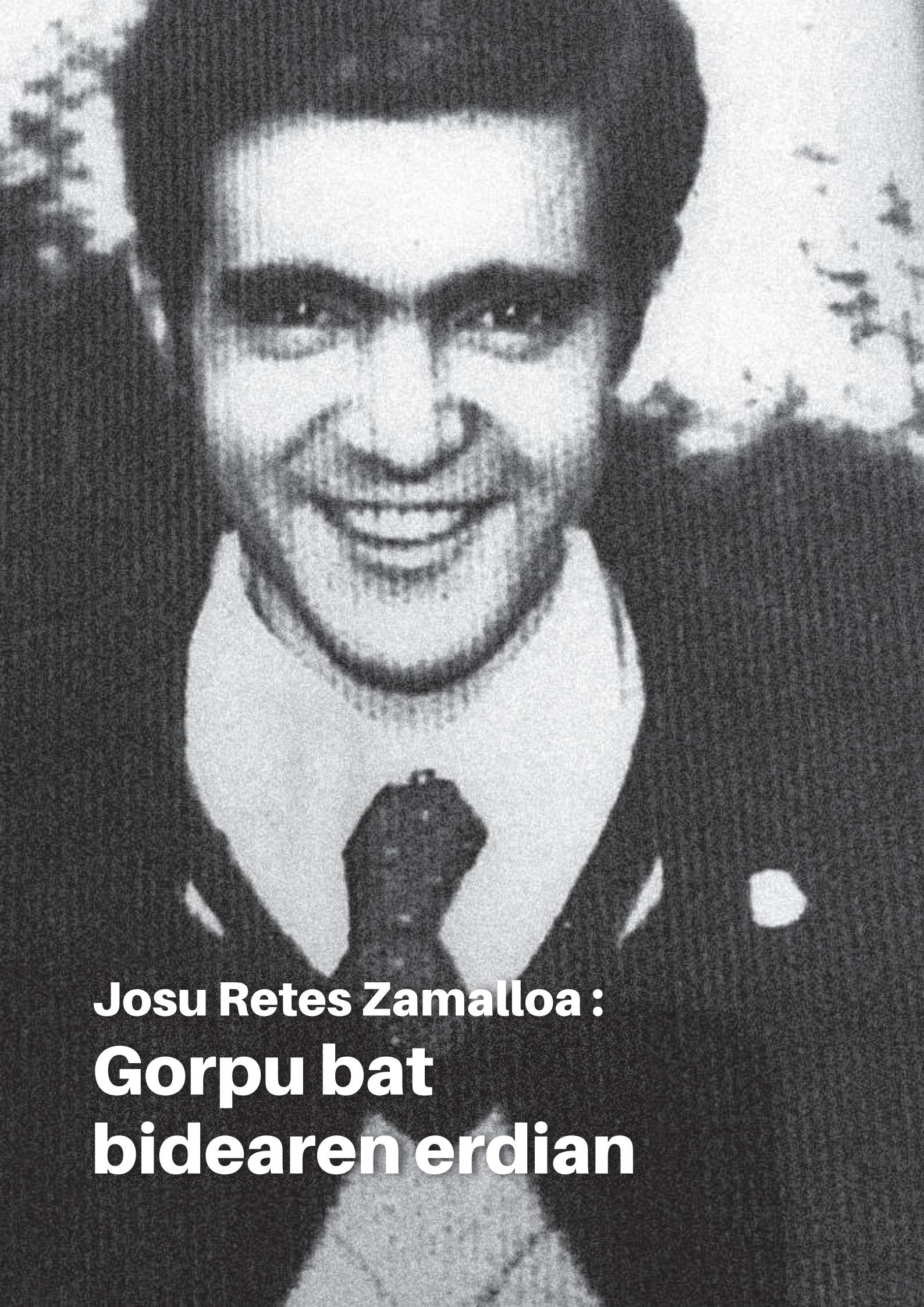
“En la localidad de Durango -de donde eran naturales los dos presuntos etarras muertos en Guernica- pudo observarse un clima de gran tensión por la noche, con la casi totalidad de los bares cerrados”. A medianoche se celebró una asamblea

en el pórtico de la iglesia de Santa María, donde se informó de lo que había pasado en Guernica y se llamó a una huelga general para el día siguiente. “Los asistentes abandonaron precipitadamente la iglesia al oírse cinco disparos, cuya procedencia se desconoce.”

Al día siguiente los dos féretros llegaron a Durango y se rindió homenaje a los dos jóvenes. Tres años después de la muerte de Francisco Franco, casi todo el pueblo se unió para acompañarlos de la iglesia de Santa María hasta el cementerio.

Eran dos jóvenes obreros del barrio de San Fausto. La familia de Jesús Mari Arrazola Anía procedía de un caserío, él había empezado a trabajar con 13 años y, con 19, era soldador en una pequeña empresa de Tabira. “Solía fumar cigarros Celtas”. Había participado en reuniones clandestinas del PCE, Partido Comunista de Euskadi, y de MCE, Movimiento Comunista, antes de formar parte de ETA.

Alberto García Márquez era también obrero desde la adolescencia, y participaba en todas las movilizaciones antifranquistas. Era el menor de seis hermanos, pero el único que su padre había visto nacer, porque los anteriores habían nacido con Jacinto García preso. Alberto era hijo de un gudari, sargento del batallón Amuategui de UGT, de Eusko Gudarostea.

Josu Retes Zamalloa :
Gorpu bat
bidearen erdian

PARTE FACULTATIVO

LESIONES QUE PRESENTA

Traumatismo encefalo-craneal y conmoción cerebral. Fractura trompar parietal dcha.

CAUSAS DE LAS LESIONES

Ha sido atropellado por un coche? - Fue encontrado en la carretera

PRONOSTICO

GRAVE

1

2018. urtean zendo zen Josu Retes Zamalloa. Haren familiak egindako hil-oroi garrian horrela zioen: "1975eko urtarrilaren 5ean hil zuten. 2018ko martxoaren 10ean hil zen". Zer gertatu zen, bada, 1975eko urtarril hartan? Garaiko durangarrek gogoan izango dute *Inkontrolatuei* egotzitako gertakaria izan zela. Polizia ikerketak, berriz, bide eskas bezain laburra izan zuen.

1975eko urtarrilaren 5a. Zapatutik domekarako goizaldean, ordu biak aldera, Avenida del Generalísimo kalean (Askatasun Etorbidea gaur egun) autoa gidatzen zihoa gazte batek bidean trabes zetzan zerbait ikusi zuen. Autotik irten eta zaurituta zegoen gizonezkoa aurkitu zuen. Askatasun Etorbideko 8, 10 eta 12 atariak diren etxeak eraikitzen ari ziren orubea oholez hesitua zegoen eta paretsu horretan aurkitu zuen Josu Retes Zamalloa odol putzu batek inguratuta. Ezkurdi frontoitik zetorren bikote bat ere laguntzera hurreratu zen. Bikoteak udaltzain-goari adierazi zionez, gertatutakoa edozer izanda ere, denbora bat bazoan gizonak lurrean ze gorputza hotza zeukan. "Etxera, etxera..." esaten ei zuen, ia ez ulertzeko moduan. Gaztearen autoan sartu eta anbulatoriola eroan zuten. Handik Gurutzetako ospitalera, anbulantzian.

Josu Retes Zamalloa Durangoko familia abertzale batean sortu zen 1953an. Hiru senidetan gazteena, artean ume zela galdu zuten aita: Gabino Retes Garamendi Kirikiño Batailoiko gudarien kapitaina izana. Gurasoak jeltzaleak zituen eta euskara zen etxeko hizkuntza. Kristautasuna eta fedea oso era indartsuan bizi zuten etxeen. Familiako kide batek gogoratzan du Josuk ere bazuela kristautasunaren zera hori,

eta halako joera samaritar bat beti besteei laguntzeko. "Ikasketetan bultzada bat behar zutenei laguntzen aritzen zen. Zenbati ez ote zien lagundi ikasgaiak gainditzen! Emauseko trapuketariekin Toulousen...". Durango 1936 elkartea bildu dituen hainbat testigantzeak ere berresten dute ikasketekin lagundi izanarena. Bai berak eta baita 70eko hamarkadaren hasieran Du-

hasi zuen karrera baina familiako egoerak ez zuen ematen eta Sarrikon bukatzean zegoen. Haren expediente akademikoa harritzeakoa zen".

Jasotako beste testigantza batek 1974ko Sanfausto jaietara garamatza. Orkestra bat etorri zen Durangora eta emanaldiaren amaieran Gernikako Arbola interpretatu ei zuen. Entzuleen artean zegoen Josu, eta baita Durangoko alkate zen Amorrortu ere. Gernikako arbolaren lehenengo notak aditzera-koan, zutundu egin zen Josu, kantari halako ereserki balioa aitortuz. Haren ostetik hainbat entzule ere zutuntzen hasi ziren eta, hainbeste izan ziren non, Amorrortu alkateak bera ere zutik jartzeko premia sentitu zuela. Garaiko udaltzainen burua zena ere bertan zen eta ez zitzaion batere gustatu, ez Josuren keinua, ezta alkateari sortutako ezerosotasuna ere. Orkestak bere lanak bukatu zituen, Abarzuza udaltzain-burua kontu eske joan zitzaion Josuri, modu aski zakarrean, lekuoak adierazi digunez.

Jesuitetako ikaskide gazteagoek bibliotekan lanean gogoratzentz dute. Edo bestela, paseoan, beti libururen bat besapean. Bai baitzuen Josuk bere kasa ibiltzeko ohitura hori, egunez zein gauez. Ohikoaz kanpo-ko ohiturek arreta erakartzen dute

**"Denbora bat bazoan
lurrean ze gorputza hotza
zeukan. "Etxera, etxera..."
esaten ei zuen."**

**"Ikasketetan bultzada
bat behar zutenei laguntzen
aritzen zen. Zenbati ez
ote zien lagundi ikasgaiak
gainditzen!"**

rangon Club Juvenil zeritzona antolatu zuten beste zenbait kidek ere. "Oso argia zen - jarraitzen du familiako kideak-. Ingelesa, frantseza eta alemanera zerbait ere ikasi zuen, modu autodidaktan. Irakurri, berriz, harrapatzen zuen guztia!". Karrerako azken ikasturtea egiten ari zen Josu 1975 hartan. "Deustun

1 Josu Retesen Gurutzerako ospitaleko asistentzia-partea (1975/01/08).

Hoy día 22, en la noche del 20 al 23 de noviembre de 1979, he estado saliendo a la calle después de ver la televisión o la radio. Il de la noche, he ido dando una vuelta hasta el punto de salida dirección instituto, he vuelto, y al volver he visto que Juan de la dirección política, le paseó de frente al frontón, y me he puesto a medir con para ver si ocurría lo que decía en la radio que 436,166 pesetas estaban faltando en la caja de la dirección política de la guardia civil de la policía, que ~~los~~ se ha encargado ~~los~~ de la caja de la ~~política~~ de la guardia civil de la policía, donde se ha hecho la declaración, y donde se ha declarado lo anteriormente ésto

2

eta Brigadillako Guardia Zibilak ere ezaguna zuten Josu. Afiliazio politiko ezagunik bakoa bazeen ere, ez zen sekretua abertzalea zena eta, Club Juvenil haren bueltan bildutako asko legez, ez zen zehazki, erre-gimenaren goresle bat. Aski arrazoi Brigadillaren jo-puntuaren egoteko.

Josuk berak eskuz idatzitako testu batean dio (2.argazkia) zelan 1974ko azaroaren 22tik 23ra bitarteko gauean paseatzera atera zen.urreta aldera jo eta han, frontoian zegoela, kalekoz jantzitako guardia zibilak agertu zitzazkion. Atxilotuta eta kuartelera eroan ei zuten de-

**“Modu batera edo
bestera mehatxatua
sentitzen zen”**

klarazioa hartzen. Familiako kideak dio ez dakiela Brigadillakoekin topo egin zuen lehenengo aldia ote zen. "Denbora bat bazeraman bere bai-tara bildu antzean. Kuartelera ez zuten Gabon! esatera eroango, diot nik. Berak ez zuen ezer kontatzen, ama larritu ez zedin, seguruenik. Modu batera edo bestera mehatxa-tua sentitzen zen. Nik kanpoan egi-ten nuen lan orduan eta, bolada ba-tez, gurekin etor zedin esan genion. Eta abiatu ere egin ginen. Gasteiz

parean ginela, elizgizona zen osaba batekin hitz egin gura zuela. Luze aritu ziren hizketan eta, amaitutakoan, Durangora itzuliko zela esan zigun. Nik uste dut bere buruari esan ziola, Zergatik egin behar dut ospa ezer egin ez badut?".

arrastorik ageri. Odol arrastoak, os-
tera, gorputza aurkitu zuten lekuau
ez eze, espaloian ere bistakoak ei
ziren. Larri iritsi zen Josu Gurutze-
tarra eta inork ez zuen eskurik sur-
tan paratuko aurrera egingo zuela
esanez.

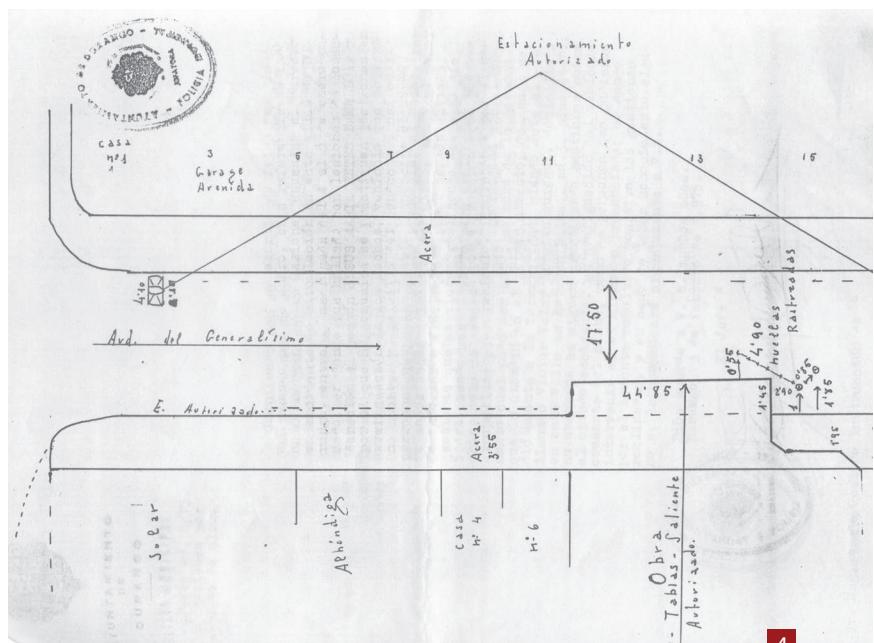
Gurutzetako ospitalean: “Pronóstico: grave”

1975eko urtarrilaren 5eko goizaldean Gurutzetako ospitalean sartu zuteneko medikuaren parteak halaxe dio: (1.argazkia) "LESIONES QUE PRESENTA: traumatismo encefalo-craneal y conmoción cerebral. Fractura trompar (sic) parietal dcha. /CAUSA DE LAS LESIONES: ¿Ha sido atropellado por un coche?- Fue encontrado en la carretera. / PRONÓSTICO: GRAVE". Durangoko udaltzainek tokian eginiko txostenak jasotzen du errepidean ez dela ezelako autoren balatzatzearen

Bertsio ofizialak auto batek harrapatu zuela zioen. Durangon, garai hartan ohikoak ere baziren Inkontrolatuen ekintza izan zelako ustea zabaldu zen. Eta ez ziren etxekoak eta lagunak Josuren osasun egoeraz kezkatuta zeuden bakarrak, antza. Ingresatu eta hil ala biziko egoeran zegoela Guardia Zibilak egunero jakin gura izaten zuen haren mediku partearen berri. Amorrortu alkatea birritan ere joan zen bisitan Gurutzetara, bertan zen familiako kide batek bota zion arte: "Noiztik joaten da Durangoko alkatea trafikoko istripu bat izan duten durangarrak bisitatzera ospitalera?". Ez zen

mo a la construcción de viviendas, las cuales sobresalen 1,42 metros del bordillo de la acera, con 44,85 de longitud, la calzada se encuentra húmeda debido a la niebla, no se aprecia huella de frenada de vehículo, midiendo la galvana de las tablas al bordillo del frente 17,50 metros, a la distancia de 0,55 a las mismas y a una longitud de 4,90, se observa una huella de rastreo, donde aparece la huella de sangre a un metro del bordillo y a 2,90 de distancia de las tablas, otra con una separación de 0,85 a la anterior y a 1,85 del borde de la acera la cual mide una anchura de 3,55 metros, debido a la obra queda 1,95 frente a las huellas de sangre, junto a los bordes de la aceras pares e impares, está autorizado el estacionamiento de vehículos ocupando estos una anchura de calzada de 4.10 tro

11

4

- 2** Josuk eskuz idatzitako testua.

3 Durangoko udaltzainen polizia-atestatua.

4 Josuren gorpua non aurkitu zuten azaltzen duen krokisa (Durangoko udaltzainen polizia-atestatua)

5

erantzunik izan. Areago, alkate horrek berak ez zuen familia animatu Josuri gertatutakoaz ikertzen jarritzera, "EZ du merezi".

Josuk ia urtea egin zuen Gurutzetako ospitalean. Garunean eragindako kalteak handiak izan ziren. Gorputzaren zati handi bateko mugikortasuna galdu zuen eta neurologikoki kaltetua geratu zen. "Hainbat ospitale eta psikiatrikotatik pasa zen, baina etxeen zaindutzen. Bazituen egun on antzekoak, baina bere egoera oso ezezonkorra zen eta zernahi motibogatik desorekatzen zen. Eskatu ere ez genuen egin, baina laguntzarik ere ez genuen jaso".

Gertatutakoaren ikerketaz galdeztuta, " Ez zegoen ebidentziarik eta gutxiago ikertzeko borondaterik. Inork ez zuen ezer ikusi, ez zegoen lekukorik... Uriak zera esan zuela, berendiak hurrengoa... Usteak baino gehiago zirenak ere baziren, bai-

na epaitegira joan eta "Horrela gertatu zen" esateko modurik ez. Eta beldurra ere bazegoen. Ez dezagun ahaztu 1975a zela oraindik. Josuk berak ere ez zeukan ezeren akordurik, gaia atera izan genion apurretan hala esaten zuen behintzat,

“Familiak egin zituen gertatua argitzeko saiakerak baina ezerezean geratu ziren guztiak”

eta ez zion onik egiten". Ebidentzia judzialik ezean bere iritzia eskatu diogu. "Iritzia? Lehenago aipatutako guardia zibil horiek izan ziren? Eurekin konpontxo eginda aritzen ziren eskuin-muturreko jendea? Nire ustea da pasada bat ematen hasi eta eskuetatik joan zitzaiela. Frogatu dezaket? Ez".

Josuren familiak egin zituen gerora ere gertatua argitzeko saiakerak baina, bateko kasua artxibatu egin zela, besteko preskribatuta zegoela, ezerezean geratu ziren guztiak. Erakundeen edo Durangoko herriaren aldetik ezer nahiko luke-ten itaundu diogu familiako kideari. "Orain? 1975ean gertatu zen gertatu behar ez zuena, baina Josu 2018an hil zen. Ez dut nik esango honetaz hitz egin behar ez denik, baina 43 urte egon ziren Josuerenkin, haren etxe koekin, gogoratzeko. Orain...". Tonu etsia eta minetik baino penatik gehiago duen hausnarketa. Eta, hala ere, esan beharra dago ez dutela erabat etsi. EAEko legebiltzarrak bortizkeria poliziala ikertzeko sortu zuen batzordean egin zuten Josuren kasua ikertu eta biktimatztat onartzeko eskaria. Lerrook idazterako orduan ikerketa zabalik dago baina auzia aspaldi artxibatuta eta hitz egin zezaketen aho asko itxita.

Lehergailuak Apatako Gaztelekuren eta Durangoko Gure Kabiylan kontra

Musika zeinek jarri

1975eko maiatzaren 13ko goizaldean lehergailu bana jarri zuten Apatako Gazteleku eta Durangoko Gure Kabiya tabernetan. Bi orduko tartean gertatu ziren atentatuok eta argi dago talde berak egindako ekintzak izan zirela. Atentatuok garaiko eskuma muturreko taldeek aldarrikatu zituzten, baina egile zuzenak zirenak zirela ere, Durangoko Brigadillako kideak ez zebiltzan urrin. Salbuespen egoera zegoen ezarrita Bizkaian eta Gipuzkoan apirilaren 25etik gehiago. Diktadurak bere musika jarri nahi zuen baina herriak bestelako doinuak zerabiltzan gogoan.

"Urtetan azkena"

Itziar Bernasen gurasoek 1968an zabaldu zuten Gazteleku taberna Apatan, eta bertan jardun zuen lanean hasieratik gehiago. 1975eko maiatzaren 13ko goizaldean jarri zuten lehergailua baina Guardia Zibilaren presioa eta akosoa aspaldiko kontua ziren Bernastarren familian.

"1968ko Gabon egunean zabaldu genuen taberna. Udalak idazkarientzako garaje bat zeukan hor, baina Axpeko tipo batek lapurretan egin zuen udaletxean eta, hark utzitako zuloa tapatzeko, salgai jarri zuen garaje hori udalak. Gure amak salgai ikusi zuenean, erosi egin zuten taberna jartzeko ideiarekin. Gero, ondoko etxea eraiki zenean, jantokia izango zen lokaltxoa gehitu genion tabernari". Itziarrek ez dauka ahazteko 1968 hora, ze, urte hartan ikusi zuen estreinakoz ikurrina handi bat Urbian, Arantzazuko Amaren egunaren aitzakian egin zen konzentrazioan. Gipuzkoan "salbuespen egoera" zegoen ezarrita eta Arantzazuko eskoletan identifikatu zituztenei isuna ezarri zien Guardia Zibilak, "5000 pezetakoa guri. Ta-

bernako propinekin ordaintzen aritu ginen luzaroan".

Hidalgo kapitainaren aginduetara aritu zen brigadillaren ekintzen berri ikasi guran gabiltzala esan eta, beste askori legez, errenkadan da-

behin-edo, euren kapa handi eta bizikletekin. Aita ez zegoela etortzen ziren, egunez. Haiek zetozenean amak kortara bidaltzen gintuen. Guume, eta galdeztzen genion amari ea zergatik etortzen ziren gurera eta beste batzuetara ez. "Firmetan etorten dittun", amaren erantzuna".

Berdekoan itzalak beti jarraitu izan zion Itziarren familiari

tozkio izenak. "Anta, Morue, El Rubio eta El Cabo, ondo ezagunak denak". Baina guardia zibila aitatu eta Itziarren akorduak umezaroraino doaz, Arrazolako Ugo baserrira. "Gurera etortzen ziren guardia zibilak hilean

Itziarren aita, Enrike Bernas Zumelaga, eta ama Juanitaren neba bi (Jesus eta Bizente Mурgoitio Izamendi) gudari ibili eta zigor latzak pairatutakoak ziren. Aita Laredoko kontzentrazio esparrutik langileen batailoi diziplinarioetara bidali zuten, lan behartuetara. Osabek heriotza zigorraren mehatxupean bete zuten euren kartzelaldia. Beraz, berdezkoen itzalak beti jarraitu izan zion Itziarren familiari. Ez ziren

horregatik geldirik egonak. "Gerraostean gure baserrian gizon bat egon zen ezkutatuta, urteak egin zituela esango nuke. "Hau gorde eta etorriko da baten bat bile. Que no le falte de nada", esan ei zuten. Razionamentuarekin, ogi txuskoa egoten zen buruko eta gure amari zegokiona gizon harentzako izaten zen. "Zelan egongo nintzunan ba ni lodi?" esaten zuen gure amak. Pasatu zuten, halako batean, gizon hori Frantziara, gerora tuberkulosiagaz hil ete zan. Kontua da, behintzat, etxean esana zutela hari ezer ez zekiola falta eta etorriko zirela pagatzera. Gaur arte".

"Sarri-sarri izaten ziren bonba abisu faltsuak, zapatu gabetan askotan, jantokia jendez beteta geneukala"

Brigadilla hasieratik tabernan

Memoriaren bideak ez dira beti zuzenak izaten, are gutxiago aurrez aurreko elkarrizketa batean. Sarritan, ate batek beste bat zabaltzen du, eta hark hurrengoa. Bernastarrek Apatako Gazteleku kotoa zabaldu zuten garaira gatoz berriro. "Nirekin fijazioa zeukanen, Antak eta Moroak, batez ere. Bonba jarri baino lehenagoko kontuak dira hauek, 1973-74 inguruoa. Tabakoa saltzen genuen tabernan eta bageneukan horretarako baimena. Kontua da, guk, beste guztiek legez, estankoko prezioari hainbateko bat kargatzen geniola. Ehuneko txiki baten barruan legezko zen hori egitea. Agertu ziren bada bi Guardia Zibilok. "Un Rossli" batak. "Un Farias", bestea. Eta kontratu nintzen harrapatu nindutela. Normalean kobratzen genuena baino gutxiago kobratu behar niela banekien, baina ez zenbat. Sei pezeta baziren, 5,50 eskatu nien, eta hala ere azertatu ez. Salaketa jarri zigutten eta tabakoa saltzeko baimena kendu bolada baterako. Eta, jakina, guk bazkariak eta afariak ematen genituen eta sasoi hartan kafe-

1

konpletoa hartzeko ohitura handia zegoen. Tabako barik ezin! Ez genuen besteek egiten ez zuten ezer egiten tabakoarekin. Baino gainean izango genituela eta gura zutenean izorratu ahal gintuztela adierazteko modua zen".

"Maiatzaren 12an etxera joan zitzaitzien guardia zibilak. Armen bila zetozela eta etxea errejistratu behar zutela esan zuten"

"Horrek sekretok nahiko hasieratik ibili ziren hemen inguruau. Nabantzen. Sasoi batetik aurrera, sarri-sarri izaten ziren bonba abisu faltsuak, zapatu gabetan askotan, jantokia jendez beteta geneukala. Dei anonimoak izan ohi ziren. Taberna husten ez bagenuen erantzukizuna geurea izango zela eta horrelakoak. Lehenengoan estuago, eta gerora lasaiago, hustu egiten genuen taberna. Batzueta Guardia Zibilak agertzen ziren eta beste batzueta ez". Bonba mehatxu haiiek salatu egiten ote zituzten galde-tuta ezezkoa dio Itziarrek. "Zeinek esanda agertzen ziren orduan?". Egiterako ohartu gara galderaren absurdua.

Kanpazarreko ametrallamenduaz geroztik, alertan

1975eko apirilaren 25ean, Abe-ri Egunarekin batera, Salbuespen egoera ezarri zuten Bizkaian eta Gipuzkoan. ETAren ekintzak, polizia indarren atxilotaka eta sarekada erraldoiak, eta talde parapolizialen atentatuak eguneroko ogia ziren. Maiatzaren 11an Etxabe anaiek Kanpazarreko gainean zuten jate-txeari metraileta tiroz eraso egin zioten (urte bereko urriaren 5ean tiroz hilko zuten Iñaki Etxabe, tabernako ugazaba).

"Kanpazarrekoaren ostetik aler-tan geunden. Amari ere esan nion, "Prest egon, zeozer pasauko jaku-eta!". "Zer eitten jjabien, ba?", gure amak. Nik esan nion kristalak apur-tu eta holakoak egiten zituztela, ez bainuen ama larregi arduratzerik gura. Aitari txintik ere ez genion esan".

Maiatzaren 12an etxera joan zitzaitzien Guardia Zibilak. "Uniformedunak etorri ziren orduan. Armen bila zetozela eta etxea errejistratu behar zutela. Ez zuten ezer eroan, jakina, baina nik uste bonba ipini au-retik gauzak nola zeuden jakin guran etorri zirela. Azken batean, gu euren-tzat zaindu beharreko jendea ginen".

Maiatzaren 13an, leherketa

“Egun horretan, gaueko azken orduan agertu ziren Guardia Zibilak. Taberna 11etan zarratu behar genuela agintzera zetozent. Zergatik? Eurek esaten zutelako, eta punto. Batu beharrekoak batu eta 12etarako etxean ginen, hortxe, tabernaren parean, hirugarren solairuan. Asuntuari ez genion usain onik hartzen eta leihotik begira egon ginen. Atzerra eta aurrera bueltaka sekreten kotxe hori, ondo ezaguna zen kotxea-eta. Gero, eliza kontratik txistu hotsa batek, beste aldetik beste baten erantzuna, kotxea barriro... Halako batean pentsatu genuen ohera joan behar genuela, alperrik zela leihotik begira egotea. Sartu bai ohera, baina ezin lorik hartu. Goizaldeko 01:30ak aldera izango zen berriro kotxea aditu genuenean. Handik gitxira, leherketaren danbatekoa. Argi denak isiotu eta tabernara bajatu ginen arrapalada batean.

Laster agertu ziren uniformedun Guardia Zibilak eta kalekoz zebiltzank. Gogoan daukat oraindik teila koloreko traje bakero bategaz ze-

“Egun horretan gaueko azken orduan agertu ziren guardia zibilak”

goen bat. Nik propaganda neukan ezkutatuta tabernan, Herri Gaztedikoa, eta barrura sartu gura nuen hura ateratzen. Kalekoz zebilen batek esan zidan kontuz ibiltzeko, lehergailu gehiago egon zitekeela, “pues te quedas a mi lado, y si explota, volamos todos”, bota nion. Sartu gineng, bada, eta ni neure papelon arduragaz. Eurak, ostera, armak topatu guran zebiltzan. Nik neureak ateratzea lortu nuen eta bakea”.

Goizaldean aurrerago, bostak edo seiak aldera, Hidalgo kapitain ospetsua ere agertu zen. Ea nor izan zen tabernatik urtetan azkena galdu zuen. Gure aitak, blaust, esan zion

Guardia Zibilak izan zirela urtetan azkenak, taberna zarratzen eterri zirela. Beste Guardia Zibil batek kargu hartu zion aitari esanez ea zelan esan zuen GuardiaZibilek jarri zutela lehergailua. Gure aitak, berri, berak ez zuela esan nork jarri zuen lehergailua, ezpadaze, nor izan zen tabernatik urtetan azkena. Hori galdu zutela. Ez zen gure aita, holan eta holan, kikilduko.

Tabernaren erdian zegoen haganen inguruan metro bateko zirkunferentziako zuloa egin zuen lehergailuak. Badirudi korrika eta presaka ibili zirela eta euren lehenengo as-

“Kalteak handiak izan ziren baina taberna ez genuen egun bakar batez zarratu”

moa frigorifikoko haizagailuaren ondoan jartzea izan zela ze, legatzak eta lurretik zeuden. Ez leherketaren eraginez, txiki-txiki eginda egon ziratzekeen bestela. Oso-osorik zeuden denak.

Kalteak handiak izan ziren. Eraikuntza bera ere ez zen batere onto egindakoa. Burdinazko T handi bat sartu behar izan genuen alderik alde. Hori bai, taberna ez genuen egun bakar batez ere zarratu. Zelan-halan txukundu, eta biharamunean zabaldu egin genuen berri”.

Elkartasun handirik ez

Halako gertakari bortitzaren ostean ez zen eraikuntza izan ikututa geratu zen bakarra. Jasotako elkartasunaz galdetuta keinua okertzen zaio Itziarri. “Pentsatu genuen jendearen aldetik egon zitekeela ekimenen bat esku bat botatzeko, baina ez zen halakorik gertatu. Gertu-gertukoak bai, jakina, horiek urreratu ziren. Baita fundiziok-eta egunero bazkaltzen etortzen zen jende arrunta. Baina Atxondon, Martzaatik gora,

2

zero. Espero genuen zenbait jende ez zen pote bat hartzera ere geratzen, hori horrela da. Beldurra izango zen? Gurekin identifikatzearren kezka hori?... Ez dakit. Egia da, bestalde, espero ez genuen tokitik ere luzatu

geratu ziren marko eta burdinak zuzentzen!"

Erakundeen aldetik ere ez zuten laguntza keinurik jaso Itziarrek eta etxekoek. Salaketarik jarri ote zuten galdetzerakoan barre etsia egin du. "Salaketa non? Kuartelean?... Gure aitak esaten zuen haiak "carta blanca" zeukatela eta, derrigorria ezean, hoba zela hara ez joan. Azeriari oiloengatik galdetzea legez litzateke".

Eta bonbaren ostean, presioak jarraitu zuen? "Tabernaren bueltan zuzenean, beharbada, ez, baina gure aita, gero ere, asko estutu zuten. Lanetik gabez atera eta polizia sekretaren autoarekin jarraitzen zioten, parean geratu eta, bat-batean, frenatu igoal... Txarto pasatu zuen. Momentu batetik aurrera nire

koinatua joaten zitzaion bila, eta 63 urtegaz jubilatzeko esan genion, ez zuela merezi halako esturatan ibiltzerik".

1975eko maiatzaren 13ko goizalde hartan, Apatako Gazteleku taberna ez zen izan lehergailu bat zartatu zen bakarra. Durangoko Goienkaleko Gure Kabiya tabernan ere jarri zuten, baita Mundakako Atxurra tabernan ere. "Gu joan ginan, bai Gure Kabiakoekin eta bai Mundakako Atxurra koekin egotera ere". Apata, Durango eta Mundaka, hirurak ere Hidalgo kapitaina-ren eragin eremuko herriak, haren ardura baitziren Lea-Artibai, Durangaldea, Zornotza, Gernika eta Mungiako kuartelak. Ezin esan bere lanean enpeinurik jarri ez zuenik zorigaitzoko Hidalgok. Bera zen beti urtetan azkena.

"Gu joan ginan, bai Gure Kabiakoekin eta bai Mundakako Atxurra koekin egotera ere"

zigitela eskua. Jesus Garcia-Ariñok kristalak koste prezioan jarriko zizkigula esan zigun. Zornotzako abertzale batzuk ere, zenbat ordu ez ote zituzten egin oker-oker eginda

2 Itziarren gurasoak eta familiako kide batzuk tabernaren aurrean.

GURE KABIYA: “El bar de los pajaritos”

Goienkaleren erdi aldean, han dago oraindik *Gure Kabiya* taberna. Jesus Bilbaok, *Charly* legez ezagunagoa berau, eta Josefi Izacelayak zabaldu zuten hirurogeiko hamarkadan. Bertako patata tortilla bezain ospetsua zen euskarazko musika entzuteko aukera ematen zuen *sinfonola*. Ez zen guztien gustuko nonbait, 1975eko maiatzaren 13an jakingo zuten hori.

Josefi Izacelaya (Durango, 1932) eta haren hiru seme-alabekin (Josu, Idoia eta Asier) batu gara *Gure Kabiya* tabernaren historiaz berba egiteko. Jesus *Charly* Bilbao aita falta da, 2003an zendu zena. Izan ere, *Gure Kabiya*, besteak beste, familia baten historia ere bada, eta izena bera ere hortik datorki, Josefik kontatzen duenez. “Nire senarra 11 urtez egon zen Ameriketan, artzain. Euskal Herrira etorri, ezaupidea egin eta ezkondu egin ginen. Berak beste urte bi bete behar zituen Ameriketan bertako nazionalitatea lortzeko, kontratua bete eta amrikano egiteko. Esan nion itxarongo niola, baina etortzeko bueltan, ha-

ren lehenengo umea izango zena neramala sabelean”. Ameriketan bi urteok egin eta hango paperak lortuta, itzuli zen *Charly*. Bi urte zituen Josu semeak aita ezagutu zuenean. “Aitaren asmoa zen, behin nazionalitatea lortuta, familia Ameriketara eroatea. Ordurako kapataza zen, eta egoera hobean zegoen han, baina amak ez zeukan harako gogorik, ezta, ama?”. Josefik ondo gogoan du senarrari esandakoa “Ameriketan be txakurrak ortozik ibiliko dira. Eta egin behar duguna da, hemen, andra-gizonak alkar hartuta, seme-alabekin batera, geure habia egin, eta bizimodua aurrera atara”.

Gure Kabiya.

*Charly*ren arreba batek Txoko taberna muntatu zuen Durangon eta beste batek Eibarren, Untzaga plazan Kaiku izenekoa. Josefik astebeteko egotaldia egin zuen Eibarren tabernako funtzionamenduaz ikasteko eta, *Gure Kabiya* zabaldu zutenean ere, ez zitzaien Eibarko familiaok laguntzarik falta izan. 1965eko irailaren 9an, Arantzazuko amaren egunarekin, ireki zituen ateak *Gure Kabiya* tabernak. “Hasieratik egon zen giro euskalduna tabernan. Familia karlista batean sortutakoa naiz baina euskalduna, eta egin nuen gehiago gizonaren aldera. Gizona

izan nuen balientea". Garai berri bat ten hasiera ere aipatzen dute, bestelako gazte belaunaldi berri batek hartu zituela kaleak. "Neskak hasi ziren tabernetara sartzen, neskaz osatutako koadrilak. Ordura arte gizonen eskuistik joan ohi ziren-eta", dio Idoiak. Laster hartu zuen tabernak martxa eta haren euskalduntasunak izango zuen zerikusirik, noski. "Barra gainean zegoen ohola ere famatua zen, txoritxo haien marrazkia zuena eta bertso bat bertan idatzita (2. argazkia)". Leopoldo Zugaza zenak

"Laster hartu zuen tabernak martxa eta haren euskalduntasunak izango zuen zerikusirik"

ere asko lagundu ziela gogoan du Josefina. "Taberna zabaltzerakoan Ibarrolaren grabatu bi eman zizkigun opari. Markoa ipini eta eskegi genituen, baina bai kendu ere. Horietako batean agertzen zen mendia gauez, eta gudariak izan zitezkeen figura batzuk, edo antzeko zerbait. Orduan dena zen debekua. Aurrerago berriro ipini genituen eta hortxe egon ziren luzaroan".

Sinfonola

Ez ziren asko izango orduan, Durangon, musika entzuteko aukera ematen zuten tabernak. *Gure Kabiya*ko sinfonola ospetsua zen. Ez bakarrik txanpona sartu eta bezeroak musika aukeratzeko modua zuelako, ezpadaize, euskarazko musika aukeratzeko modua ematen zuelako. Josefí arduratzen zen horretaz. "El Corte Inglés era joaten nintzen euskalazko musika erostera. Han egoten zen neska bat laguntzen zidana, berritasunak zein ziren esanez. Hogeita hamar singleren aukera ematen zuen sinfonolak, eta guk euskaraz geneukan guztia sartzen genuen". "Ez dok Amairu, Pantxoa eta Peio... Itziarren semea, Lepoan hartu... Zenbat buelta ez ote dute eman horiek sinfonolan!", Idoiaren berbak dira. Emango zituzten, bai, buelta batzuk disko

txiki haiet ze, Asierrek dioenez, "Kalekoz jantxitako Guardia Zibilak joan zitzakion aitari esanez euskarazko musika larregi zeukala sinfonolan". "Que no puede tener más canciones en vascuence que en castellano, que está prohibido y que algún día va a tener un problema", gehitu du Idoiak.

"Eta ez hori bakarrik, esan zioten, baita: "y las pintadas que tiene en el baño, esas pintadas también le van a dar un problema". Aitak begiratu eta esan zion Guardia Zibilar: "¿Cómo sé yo que no las ha hecho usted?". Zenbat bider ez ote genituen amak eta biok garbitu komuneko ateak! Egia esan, alperrikako lana ze, hurrengo asteburuan berriz agertzen ziren aldarrikapenez beteta!".

El Rubio

Tabernan sartu-urtena egin orduko iritsi gara gaira eta agertu da Brigadillako kide bat: "El Rubio asko etortzen zen tabernara, kalekoz jantzita. Nik hasieran ez nekien nor zen, beti kariñoso... Winstona saltzen genuela ikusten bazuen esaten zidan ezkutatzeko, eta kontuz ibiltzeko, isunajarri ahal zidatela. Aholkuak ematen zizkidan, oso era atseginean". Etxekoek argi daukate Brigadillako Guardia Zibilaren forma atseginek bazutela bestelako asmorik. "Zure konfiantza lortu gura zuen, ama. Aitarekin baino errazagoa izango zela pentsatuko zuen", bota du Asierrek. Baiezkoan dago ama. "Behin Sanfaustoko mutil batzuk esan zidaten: "Josefi, tenemos que hablar en serio". "Zer dala-ta?", nik. Ibiltzeko kontuz tipo horregaz, polizia zela. "Ese nos ha dado buenas palizas".

"Guardia zibilak joan zitzakion aitari esanez euskarazko musika larregi zeukala sinfonolan"

Izan ere, hirurogeiko hamarkadarren amaiera eta hirurogeita hamarrrekoa, garai mugituak izan ziren Durangon ere. Elkarrizketatzaleetako batek, Anboto, Guria eta Gure Kabiya tabernak aipatzen ditu, besteak beste, sasoiko gazteentzako taberna jator legez. "Manifestazioetan, polizia agertzen zenean, jendea aurreko atetik sartzen zen eta guk atzekoa zabaltzen genuen, karkabatik ihes egin zezaten", gogoratzen du Josefina. Asteburueta, batik bat, jendetza ibiltzen zen. Goizean mendira joan eta, eguerditik gehiago, atzera-aurrera handia izaten zen. "Apal batzuk genituen tabernaren izkina batean. Jendeak han uzten zituen motxitak eta arropak trago batzuk hartzera joateko". Apal haietan ez zen arropa bakarrik lagatzen, ordea. Garaiko propaganda klandestinoa

1 Gure Kabiya tabernako sinfonola.

ere uzten zuten bertan. "Propaganda asko" dio Josuk, "Han, arropa artean, beti baziren paperak". Etxekoek bazekiten eta Montorretako kuarterlean ere usaintzen zuten. Kalean zebilen jendearentzat ere ezagunak ziren *Brigadillakoak*. Euren presentzia egunerokoa zen, batzuetan agerikoa eta bestetzutan ez hainbeste, Idoiak goigoan duenez: "Tía Charitok tabernako sukaldetzen zuten. Tabiran bizi zen eta, behin, ondo gabaz, Santanako arkuaren inguruan horietako bi agertu zitzakion ilunpetik, ea propagandarik bazeroan poltsan. Susto itzela hartu zuen. Harrezkero aitak lagundu zion gauero Tabirara".

Bonba lehertu zen.

1975eko maiatzaren 13an jarri zuten lehergailua *Gure Kabiyan*. Halako ezer gerta zitekeelako susmorik ba ote zuten galdetuta, ezezkoa da erantzuna. "Pentsa. Gu tabernaren gaineko pisuan bizi ginen. Gurasoen logelak justu beste aldera ematen zuen. Entzun zuten zerbait, baina pentsatu zuten bonbonaren bat izango zela. Etxea lotarako bakarrik erabiltzen genuenez, bizitza tabernan egiten genuen, eta ez geneukan ezta bonbonarik ere! Auzokoak eterri ziren tabernan leherketa izan

zela esatera. Sorpresa itzela izan zen".

Goizaldeko hiru t' erdiak edo laurak inguruau izan zen leherketa. "Barrera gaur egun dagoenaren aurrez-aurre zegoen, justu beste aldean. Kaletik gertuen zegoen barraren ertzean izotz makina zegoen eta haren motorrean jarri zuten lehergailua. Eskerrak han jarri zuten, bestela txikizioa handiagoa izango zen", Asierrek dioenez. Edozelan ere, taberna guztia apurtu zuen, barrako ohola izan ezik, "Gaur egun, oraindik ere, han dagoena". Gurasoak segidan jaitsi ziren tabernara eta lehenengo lana nahinon barreiatuta zegoen

"Eguna argituta agertu ziren guardia zibilak, galdu egin zirela bidean"

propaganda batza eta desagerraztea izan ei zen.

Eguna argituta agertu ziren Guardia Zibilak. Ordurako, familia ezeze, herritarrauk ere bilduak ziren tabernaren bueltan. "Guardia Zibilek barkamena eskatu zuten berandutzeagatik, galdu egin zirela. Esan egin behar da, gero! Aita ere ez zen isilik geratu, baina. "¿Ahora venís por segunda vez?" bota zien". Guardia Zibilekin batera Hidalgo kapitaina agertu ote zen galdetuta, Josefina ez dauka haren akordurik. "Alkatea bai. Amorrortu Guardia Zibilak baino lehenago eterri zen. Lasai egoteko esan zigun, herriak bazekiela zelako jendea ginan".

Nork jarri zuen bonba?

Triple A erakunde parapolizial faxis-tak aldarrikatu zuen aurrerago *Gure Kabiya*ko erasoa. Etxekoek ez dute zehatz gogoratzen hala izan ote zen. *Batallón Vasco Español, Guerrilleros de Cristo Rey...* Izena zen gutxienekoa. "Taberna geneukan ion-jaren jabea pareko etxeen bizi zen,

2

Panadera Txikita deitzen ziotena. Goizaldero, bere hiru txakurrekin kanposantu aldera paseatzera iriteteko ohitura zuen eta hark esan zuen ikusi zuela norbait tabernan sartzen” gogoratu du Idoiak. Urtee-

“Durangoko taxista batek ekarri eta eroan ei zituen bonba jarri zutenak”

tara bestelako informaziorik ere iritsi zaie. “Durangoko taxista batek ekarri eta eroan ei zituen, Bilbotik, bonba jarri zutenak. Lehenengo Apatara joan ei ziren, eta gero gurera. Hori da esan izan digutena”. Taxistari karrera zeinek ordaindu zion jakitea falta. Baino 1975a ez zen galderak egiten hasteko garairik egokiena, eta familiakoen artean igartzen denez, behin honezkero, bakearen izenean San Antoniori errezu batzuk, eta kitto.

Elkartasuna

Taberna txikitzea aski zigor ez eta Josefina ez dauka ahazteko hasierako sentimendu hura “Gu beldurrez, jendearekin berba egiteko ere, ikeratuta. Norberak ezer egin ez, eta gainera errudun sentimendu hori”. Ez dauka gogoan zenbat denbora behar izan zuten taberna berriro zabaltzeko. “Hilabete bat edo... Bost ginen etxearen eta beharra egin behar genuen bizimodu aurrera ateratzeko!”. Josuk dio tabernariak elkarto egin zirela laguntzeko asmoz. “Gastuak ordaintzeko diru-bilketa egin behar zela aipatu zuten hasieran. Baino *Guria* tabernako etxeoandreak esan ei zuen hori ez zela bidea. Egin behar zena zela, tabernara joan, eta gastua egin bertan. Bezeroak mantendu eta herriari adierazi babestu egiten zituztela *Gure Kabiyoak*. Beldurra bezero txarra da-eta”.

3

Herritarrek erantzun ote zuten galdetuta, Josefinarri aurpegia argitzen zaio oraindik. “Ondo ere ondo erantzun zuen jendeak. Lehenago beste eta gehiago hasi zen etortzen. Arrazoia zuen *Guriako* etxeoandreak. Horixe zen bidea”. Guztiak ez ziren, baina, segidan itzuli tabernara. Seme-alabek ama xaxatzen dute anekdota bat kontatu dezan. “Bazen gazte bat luza-roan sartu barik egon zena. Neure semea balitz lez estimatzen nuen. Bera, ostera, kezkatuta zegoen, propaganda asko uzten baitzuen tabernan, eta bonba jarri bezperan ere eskukada utzita zegoen. Sartu zen halako batean. Berba egin genuen, elkarri besarkada bat eman, eta konpondu ginen”.

Idoiak gogoan du salaketa jartzera kuartelera joan zirenkoan. “Ez daukat ahazteko. Nik bederatzi urte nituen eta amaren eskutik joan nintzen kuartelera. Via Crucis baten antzekoa izan zen etxetik harakoa. Hainbestero, ama geratu egiten zen, negarrak irteten zion.

Gero, arnasa sakon hartu eta aurrera. Niretzako oso inpaktu handia izan zen ze, salaketa jartzera gindoazen, jakinik eurek izan zirela bonba jarri zutenak! Nire ume begietatik, gogorra izan zen”.

Bonbaren ostean *El Rubio* deitzen zioten Guardia Zibila ez ei zen gehiago agertu tabernatik. Ohiko bezeroak bai, tartean Josefiri polizia sekretuaren gainean abisua eman zioten Sanfaustoko gazteak. Orduantxe ohartu ziren lehenago ulertu ez zuten zerbai-tetaz. Guardia Zibilek atxilotu eta jipoitzen zituzten bitartean, behin eta berriz galdeztzen zieten: “*¿Qué hacéis en el bar de los pajaritos?*”. Eurek, harrituta, ez zutela taberna hori ezagutzen erantzuten zuten. Ondorioz, egurra bortitzago goitik behera. Bonbaren ostean, taberna barritzatu zutenean, barra osteko ohol margotuari begira geratu ei ziren, non txoritxoak ageri ziren eta “*Txoritxoa nurat hua...*” bertsoa. “*¡Hostias! ¡Este era el bar de los pajaritos!*”.

2 Jose Ignacio Andreu Uriarte margotu zituen *Gure Kabiyo* oholak.

3 Agustin Ibarrolaren grabatua. Leopoldo Zugazak *Gure Kabiyo* egindako oparia.

“¿Conoce usted al Capitán Hidalgo?”

Marisak maistra izan gura zuen umetan baina Comercio ikasi zuen hamabost urterekin beharrean hasteko. Etxetik zekarren abertzetasunari kezka soziala eta feminista erantsi zizkion lan munduan barneratzeak. Joan den mendeko hirurogei eta hirurogeita hamarreko hamarkadan kezkak izan eta adierazteak bazituen bere arriskuak. Arrisku horrek Hidalgo zuen abizena.

Maistra izan gura zuen neskatoa hamabost urterako idazkari lane-tan.

Umetatik nekarren maistra izateko ametsa. Kontua da hautua egin beharreko garaian gure etxearen ez geundela onenean. Aita langabezian zegoen, beraz, Comercio ikasten hasi eta EKIN kooperatiban hasi nintzen beharrean.

Laurogei bat gizon eta hiru emakume ari ginen beharrean, hirurak bulegariak, noski. Gizonezkoak koo-peratibako bazkideak ziren guztia, baina emakumeok ez geneukan horretarako eskubiderik ere. Hori gutxi ez eta gizonezkoek baino askoz soldata txikiagoa genuen. Horburuak egin zidan klak! Batetik klase kontzentzia dago baina, bestetik, emakumea izateagatik azpiratua egoteaz jabetzea ere. Argi bat pizten zaizu bat-batean.

Argi asko pitzu ziren hirurogeiko hamarkadan.

Mugimendu handia zegoen, bai politikoki eta bai sozialki. Mugarri bat jartzekotan, Txabi Etxebarrietaaren

hilketa aipatuko nuke (1968ko ekainaren 7a). Horrek kontzentzia asko mugiarazi zituen. Gogoan daukat Bilboko San Antongo elizan egindako hileta eta itxialdia. *Surti* deitzen zioten abade bat zegoen han, oso implikatua bera. Handik gutxira Burgosko Prozesua etorriko zen baina, esango nuke, lehenengo kolpe handia Txabirena izan zela.

“Txabi Etxebarrietaren hilketak kontzentzia asko mugiarazi zituen”

Bestelako abade batzuen garaia ere izan zen.

Begira, gurean, osaba fraideak izan arren, ez aita ez ama, ez ziren bereziki elizkoiak izan. Geu ere ez, baina garai haietan Periko Berrioategorta zegoen Zornotzan abade, Don Pedro orduan. Ba, domekaro, Euban trena hartu eta Perikoren sermoia entzutera joaten ginen. Abade lan-gileen mugimenduan zebilen Periko,

eta euskaltzalea ere bazen. Eliza to-peetaraino beteta egoten zen haren sermoia entzuteko. Bazeukan halako energia bat, indar bat!

Zer giro zegoen Zornotzan?

Mugimendua eta protesta bazeagoen. Alkatea ere halakoxea geneukan, Agustin Uria, Cartucho, errejimenekoa baino errejimenekoagoa. Diktaduraren kontrako guztia klan-destinoa zen eta horrek, bazuen halako zer bat, orduan pentsatzentz bai-kenuen mundua aldatuko genuela. Beste alde batetik, ordea, kezka eta beldurra ere bazeuden. Txibatoen beldur handia izaten zen. Zornotzan bazeuden oso ezagunak zirenak, manifestazioa atera orduko kuarterlera bidean ikusten zenituenak, “Han doa halako!”, esaten genuen. Baina hain agerikoak ez zirenak ere izango ziren, eta horren ardura guk.

Batzar kontuak mendian egiten genituen. Orduan oso ohikoa zen mendira joate hori, disimuluan pasako ginelakoan-edo. Zornotzakoak joango ginen Urkiolara eta Durango-koak ez dakit nora. Hurrengo batean

guztiok batera halako tokitan, bakotza bere bidetik joanda... Izango zen, ezagutzen ez genuen jende eta mugimendurik, jakina, baina zenbatzen hasita, ez ginen hainbeste.

Euskaltzaletasuna ere aipatu duzu lehenago. Zure kasuan, etxetik zetorren, ezta?

Bai. Ume umetatik akordua dut gure amak ahots-goran irakurtzen zizkgula bai Karmel eta bai Arantzazu aldizkariak. Lehenago aipatutako osaba horietako bat karmeldarra zen eta bestea frantziskotarra, beraz, gurean beti jaso izan genituen euskarazko aldizkariok. Amak beti esaten zigun: "Etxeko atetik kanpora gura dozuena, baina hemen barruan, euskeraz".

Retolazak-eta umeentzako *Kili-Kili* aldizkaria sortu zutenean laguntzea eskaini zidaten. Etxean euskara lantzeko fitxa batzuk banatzetan genizkien umeei eta gero batu, holako gauzak. Ez zen lan handia eta gustura egiten nuen, nik eta beste hainbatek. Behin, Derioko seminarioan egin genuen batzar batean fitxatu egin gintzuten guztiok eta Durangoko guardia zibilaren kuartelera joan behar izan genuen deklaratzena. Gogoan dut gerora Hitz Liburu denda izango zuen Nekane Bereziartua ere han zegoela. Galdera batzuk baino ez ziren izan, baina orduan ere ez zen gozoa kuardeletik pasatzea.

Umeekin bakarrik ez, zeuk ere jo zenuen Durangoko Gau Eskolara.

Kilik-Kilin umeen fitxak jaso eta zuzendu egiten genituen, eta pentsatu nuen ondo zuzentzeko neuk ere ikasi egin beharko nuela. Ordurako Euban bizi ginen, Erkolesen. Zornotzan bazeugoen talde txoren bat Aita Santi Onandiaren inguruan, baina Bernako lagun batek esan zidan Durangon alfabetatze kanpainak egiten ari zirela. 1971 bueltan izango zen. Jesuitan ematen zituzten eskolak eta nire lehenengo irakaslea Juan Antonio Aroma izan zen. Juananek eta Kristina Mardarasek ematen zituzten alfabetatze ikastaroak, eta Eskarne Aromak eta Jose Antonio Azkorbebeitia euskalduntzeakoak.

Ikasturte bat egin eta hurrengorako irakasle ari nintzen, pentsa. Juanan Aromak beti izan du jendea inplikatzeko gaitasuna.

Zein zen orduko euskara ikasleen perfila?

Lehenik eta behin, azpimarratuko nuke itzelezko motibazioa zegoela. Batzuk euskal hiztunak ginen baina alfabetatu bakoak. Bestetzuk, ostera, hutsetik edo ia hutsetik hasten ziren euskalduntzen. Izen zen hutsetik hasi eta eskolak ematen amaitu zuenik ere. Atera kontuak hortik motibazioa zelakoa zen ze, geneukan materiala ere halakoxea zen!

Gau Eskolak bazeukan ezelako lege babesik?

Legezkoak ez ziren izango baina Euskaltzaindiaren babesak bazuten. Irakaslek baguen Euskaltzaindiaren agiritxo bat ere. Tamainako balioa izango zuen, baina esan gura dizut Gau Eskolak ematerakoan ez genuela ezkutuka ibili beharraren zera hori. Jesuitek ere, hau esan beharra dago, oso eskuzabal jokatu zuten. Ikasgeletako giltzak geneuzkan eta geure erara ibiltzen ginen han. Gelak txukun uztea izaten zen gure konpromisoa.

Garai hartan ezkutuka ibili behar ez izatea bazen zerbait.

Tira, Jesuitatik irten eta Kurutzaga kalean sarri ikusten genituen brigadillakoak: Moro, Anta, Rubio... Gau Eskolan genbiltzan askok bagenituen geure militantiak eta abarrak, baina esango nuke ondo bereizten genituera bata eta bestea. Kontua da Durangon oso presente zeudela beti horrek sekretok, guretzat eta mugitzen zen edonorentzat.

Gau Eskolatik irteterakoan atxilotu zintuzten zu.

1975eko uztailean izan zen hori. Ordurako autoa neukan. Gau Eskolatik irten eta aitaren bila joaten nintzen Zornotzara, zaindari legez behar egiten zuen fabrika batean. Eubatik etxerako bidea hartu genuenean, argi handi batzuk sumatu nituen

atzean, "guardia zibilak dira", esan nion aitari. Eta nik baneukan neur pekatutxoa, biharamunean multikopista botatzeko klitxea prest baneukan etxeen. Baserri aurrean utzi autoa, etxeen sartu, klitxea apurtu eta komunetik behera botatzeko denbora eman zidan. Guardia zibilak etxe inguratzen ibili ziren, antza. Komunear behera joan zenean jo zuten atea. Konprometituak izan zitezkeen liburu batzuk gurean zegoen osaba fraideari eman nizkion bere gelan gordetzeko baina Buletinak ezkutatzeko modurik ez nuen izan.

"Etxean sartu, klitxea apurtu eta komunetik behera botatzeko denbora eman zidan"

Zer ziren Buletinak?

1975eko apirilaren 25ean Salbuespen-egoera ezarri zuten Bizkaian eta Gipuzkoan. Salbuespen-egoera horrek polizia indarrei nahieran jokatzeko modua emateaz gainera, informazioaren gaineko kontrol handia ezartzen zuen. Hori zela eta klandestinoki publikatzen hasi ziren *Noticias del País Vasco*, *Boletín Informativo* delakoa. Atxiloketen eta torturen barri ematen zuen, alde batetik. Bestetik, segurtasun arauak ere azpimarratzen zituzten: buletinaren hiru ale baino gehiago ez izateko Propaganda illegal litzatekeelako; argazkiekin kontuz ibiltzeko, jende asko jausten zela argazkietan indentifikatuta... Horrelako gauzak. Asko zabaltzen zen buletin hori, eskuz esku. Zuk bazenekien nork pasatzen zizun eta nori ematen zenion, kitto. Zenbat eta gitxiago jakin, hobeto.

Eta aurkitu zizkizuten buletinok.

Hankaz gora jarri zuten etxea. Osaba fraidearen gelan sartzen ere joan ziren baina harek, "Soy religioso, aquí no pueden entrar" eta, nire harridorako, errespetatu egin zuten. Pentsa, gure ama Eva Foresten liburu bat irakurtzen ari zen eta kortan, zerrautek artean ezkutatu zuen. Baina Buletinak bai, aurkitu zituzten. Edozelan ere, banekien hiru nituel aina

hirurak ezberdinak, beraz, lehen esan dizudan moduan ezin zidaten Propaganda ilegal leporatu, teorian. Edoze lan ere, atxilotuta nengoela eta kuartelera joan behar nuela.

Zornotzako koartelera?

Bai, hango guardia zibilak zirelakoan nago, unformatuak. Aitak esan zien nirekin joango zela eta onartu egin zioten. Esan dizut zaindari legez egi ten zuela beharra eta soinean zeroan uniformegatik, halako autoritate itxu irragatik-edo, onartu egin zioten. Pentsa zeinen bitxia zen egoera, koartelera neure autoan joan ginea la. Neu gidatzen, aita ondoan, eta atzean guardia zibila.

Auto gorri txiki bat neukan sasoi hartan eta, neurekiko pentsatzen nuen, kuartelaren aurrean aparka tuta utzita, jendeak laster jakingo

zuela han nindutela, horixe baitzen premiazkoena neurriak hartu behar zitzutenek hartu zitzaten. Kuartela herri erdi-erdian zegoen, gainera. Autoa hantxe utzi eta barrura. Gauerdi inguru izango zen. Aulkitxo batean jesarri eta itxaroteko agindu zidaten. Halako batean ate hotsa eta burrunbada aditu nituen. Han agertu zen bera...

Nor zen "Bera"?

Hidalgo! Eta bere atzean, hiru tipo: Anta, Rubio eta Moro deitzen genienak. "¡Póngase de pie!". Oraintxe ere ikusten dut haren begirada amorruz betetako. "¿Conoce usted al Capitán Hidalgo?". Ezetz nik. Esan bannuen esan, eman zizkidan zaplazteko bi! Lurrera bota ninduen, belarrita koak ere airean... Esaten da, ba, "iza rrak ikustea"? Horixe izan zen izarrak ikustea.

1 Garaiko euskara ikasteko metodoa.

Gero, galdeketa hasi zen. Nor bilten ginen, zer egiten genuen, non egiten genituen Buletinak... Buletina ren ondo sartuta zeukan. Nik ezetz, iristen zitzakidala baina ez nituela nik egiten. Orduan bota zidan uztailaren 25a arte eduki ahal ninduela han -lehenago aipatu dudan Salbuespen egoeragatik-, eta atxiloketa uztailaren 8-10 bueltan izan zen. Alegia, ez zegoela presarik, hitz egingo nuela lehenago edo beranduago. Gero alde egin zuelakoan nago.

Besteen eskuetan utzi zintuen.

Bai. Hor hasi ziren kolpeak. Eta nik oihu egiten nuen, jakina. Orduan ahoa estali zidaten zerbaitkin. Oso desatsegina izan zen ze, gero konturatuz nintzen galtzontzillo zahar batzuk zirela. Ahoa gitxi ez, eta begiak ere estali zizkidaten. Eta hori, hori bai badela erabateko indefentsioa! Ez dakizu kolpeak nondik datozen ere. Gizenezko bazara ere ez da gozoa izango, baina emakumea izanda, begiak estalita, hiru-lau gizon inguruan...

Geroago, gela horretatik atera eta, patiotxo bat gurutzatuta, beste gela betara eroan ninduten. Mahai batean gainean jarri ninduten eta han hasi zen "Kirofanoa" esaten zioten tortura. Ez nuen ezer ikusten, baina posturagatik banekien zer zen. Gorputza daukazu mahaiaren gainean ahoz gora, eta burua geratzen zaizu mahaitik kanpora zintzilik. Zapi umelak jarri zizkidaten belaunetan -markarik ez uzteko- eta joka hasi ziren gogorra zen zerbaitkin. Asko jo ninduten, bai belaunetan, bai hankapeetan eta baita ukondoetan ere. Asko baina asko! Oso mingarria zen. Eta berriz hasi ziren galdez ea non egiten genuen Buletina. Nik orduan ulea oso luze eroaten nuen eta burua mahaitik kanpora zintzilik neukala. Bada, itzelezko tirakadak, matalazak erauzten zizkidaten larru azaletik tira eta tira. Hainbat gunetan ez zait gehiago ulerik hazi inoiz.

Luze aritu ziren joka eta tiraka, halako batean batek nahikoa zela esan zuen arte. Kendu zizkidaten zapiak eta Hidalgoengana.

Berriro Hidalgo.

Bai. Ez dakit zer ordu izango zen baina egun argiz zela bai. Bulego bat zen. Bera mahaieren alde batean eta ni aurrean. Haren amorrua eta nagusikeria: “¿Ya has tenido suficiente?”. Ea esan nuen esan beharrekoa. Ezezkoan ni. Kristalezk Hautsontzi bat zeukan mahaian, handia. Hura eskuian hartu eta orro batean hasi zen: “¡Cínica! ¡Que eres una cínica!”, hautsontzia aurpegian apurtuko zidala esanez. Gauean berriz itzuliko zela esanda joan zen. Ez zuen presarik.

Ez zen zantzu ona.

Zorte bat izan nuen, horrela esaterik badago. Gure fabrikako praktikantea herriko praktikantea zen eta kuartelera ere joaten zen. Ez dakit hala tokatuta edo bestela, kuartelean agertu zen. Urrundik entzuten zen haren ahotsa. Ikusi gura ninduela eta guardia zibilek ezetz, inkomunikatura nengoela. Lortu zuen nengoen gelan sartzea eta zelan nengoen ikustea. Ez dakit nondik atera zuen baina hondartzako jesarleku horietako bat ekarri zidan. Guardia zibilek, berriz, egurrezko aulkitxoan egon behar nuela. Utzi zidaten azkenean hondartzako jesarleku hori, eta tarte hori izan zen sekulako deskantsua. Deskantsu txikia ze, gero berriz ekin zioten.

Torturarena terriblea da, benetan. Askotan esaten da torturatua izan ez denak ezin duela imajinatu zer den, eta esango nuke horrela dela. Daukazun inpotentzia, mina, beldurra... Han ez zara ezer, ez zara inor, euren mende zaude....

Zenbat denbora horrela?

Hiru egun... Eta azkenean pentsatu nuen nahikoa denbora eman niola eman behar nionari eta... Izena esaten duzun une hori da... Terriblea. Ez dakit ordu laurden ere pasako zen kuartelera ekarri zutenerako. Entzuten nituen bere oihuak eta txilioak ondoko gelan... Hori zen txarrrena, torturak baino txarragoa.

Lagun handiak gara eta, gerora, esan izan zidan ea zergatik ez nuen lehenago eman bere izena. Bainak nik

ez neki berak zer zeukan edo ez zeukan! Beste batzuei abisua pasatzeko denbora izan zuen behintzat.

Eta, hiru egun horren ostean, zer?

Ezer ez, libre. Esaten zidan Hidalgo: “¡Tú eres muy lista!”. Buletinaren hiru ale nituelako, baina ezberdinak, eta ezin zidaten propaganda ilegalak leporatu, eta bestelakorik ere ez.

Hor amaitu zen kontua?

Ez. Kuarterekoa pasatu eta Udako Euskal Unibertsitatera joan ginien, Larresorora (Lapurdi). Tarteka komunikatzen nintzen etxe koekin eta halako batean amak esan zidan deitu zutela esanez handik itzultzen nintzenean kuartelera agertu behar

nuela. Gogora etorri zitzaidan lehenengo gauza han bertan ile-apaindegira joatea izan zen. Halakoxe akordua neukan torturaterakoan ematen zizkidaten tirakadez. Labur mozteko esan nion ile-apaintzaleari. Mozten zidan, eta nik oraindik laburrago mozteko. Haren harridura aurpegia!

Kuartelera berriz.

Pentsa, atean zegoenak lehenengo esan zidan gauza: “¡Te has cortado el pelo!”. Gero, ez dut gogoan zertarako izan zen zitazioa, zerbaite sinatzeko edo... Beno, izan, beraiek han zeudela adierazteko izan zen, jakina.

Geroztik ez dut sekula ile luzerik eroan.

Boletín de noticias del País Vasco

Texto: Juan Mari Arregi

El estado de excepción de 1975 fue uno de los varios que dictado por el Gobierno Español sufrió Vascongadas, en especial Bizkaia y Gipuzkoa, y que provocó miles de detenciones, exilios y torturas. Además, esos estados de excepción suponían la mayor desinformación que se producía, no solo en Euskal Herria, sino también en el resto del Estado Español y del mundo entero.

En consecuencia, la prensa, la radio y la televisión, ya de por sí muy censuradas a la hora de informar, en este estado de excepción que expresamente limitaba a materia reservada toda información sobre Euskal Herria, lo único que hacían eran desinformar. Únicamente ofrecían la información oficial gubernamental española, que era la información policial.

Entre los detenidos, entre los meses de mayo a julio que duró el estado de excepción Periko Berrioategorta fue detenido varias veces.

Periko, nacido en Atxondo, fue sacerdote de Bernagoitia y Zornotza. Era un cura obrero que se dedicó a trabajar con la JOC (Juventud Obrera Católica) y con el mundo rural vasco, colaborando estrechamente con Herri Gaztedi. Pasó por la cárcel concordataria de Zamora, y en libertad, junto con otros compañeros se constituyeron en proveedores de alimento físico y espiritual para los compañeros encarcelados en Zamora. Abandonó la iglesia oficial en la década de los sesenta y residió en Astepe (Zornotza) con su compañera Txaro Arambarri. Fue desde

el exterior una pieza fundamental del intento de fuga de un grupo de los curas vascos de la cárcel de Zamora, que fue finalmente abortado por la guardia civil.

Pues bien, el capitán Manuel Hidalgo detuvo a Periko con el objetivo de conseguir saber a través suyo dónde se encontraba el zulo donde se producía el boletín informativo NOTICIAS DEL PAÍS VASCO DURANTE EL ESTADO DE EXCEPCION, que se distribuía clandestinamente por Euskal Herria y por el Estado Español. Yo ya se, le decía el capitán Hidalgo,

1 Boletín de Noticias del País Vasco-ren hiru ale.

que este boletín se fabrica por aquí, en Durango o en el Duranguesado, y os lo voy a destruir y detener a todos los que andéis con ello.

A Periko, que sí sabía algo del tema, ¡ya lo creo que sabía!, ya que sabía que no se hacía en Euskal Herria, no logró sacarle nada, pese a sus presiones y chantajes. Ya que, como se verá a continuación, lo hacíamos clandestinamente, pero en Madrid!

Un boletín informativo durante varios meses

NOTICIAS DEL PAÍS VASCO DURANTE EL ESTADO DE EXCEPCIÓN fue una iniciativa en la que nos vimos involucradas varias personas, que por distintos motivos coincidimos en Madrid cuando se produjo el estado de excepción de mayo de 1975. Allí trabajaba el cura Javier Erauskin, en el sindicato del apostolado del mar, Stella Maris, a quien yo, también cura entonces, conocía.

Yo venía del exilio, de la cárcel de Basauri y del convento de los Pasionistas de Euba (1973), donde había estado recluido porque ya no se utilizaba la cárcel de Zamora. Tuve que huir por el estado de excepción, y lo hice a Madrid ya con las primeras noticias de detenciones.

En ese contexto Javier y yo hablamos de la situación de desinformación que se creaba no solo en Euskal Herria, sino en el estado y la necesidad de crear alguna plataforma informativa.

Gracias a la incommensurable colaboración de una familia de Neguri, residente en Madrid, dimos los primeros pasos. Y poco a poco, entre no más de cinco personas, pusimos en marcha la redacción, confección, rotativa y difusión del boletín. La sede de redacción y confección fue la sede del Stela Maris, y la de la rotativa la casa de esa familia neguritarra en las afueras de Madrid. Lógicamente, nos aprovechábamos también de los coches de esa familia.

2

El 28 de mayo de 1975 salía a luz pública el primer boletín informativo y durante los dos meses cortos que mediaron entre esa fecha y el final del estado de excepción, julio, se materializaron 15 boletines, con un total aproximado de 200 páginas. A ellos hay que añadir los cinco elaborados en fechas posteriores en los que se recogían los acontecimientos últimos y en especial los consejos de guerra y la reacción obrera y popular.

Origen de la información

Nuestro mejor aval era conseguir que la información siempre fuera veraz y evitar cualquier error de forma que si, por lo que fuere, lo hubiéramos cometido, corregirlo de inmediato. Para ello aseguramos bien nuestras fuentes informativas.

Un despacho de Abogados de Bilbao, como el que entonces presidia Pedro Ybarra, y otros abogados relacionados con presos, como Luis Damborenea, y sobre todo la casa de Periko Berrioategorta fueron nuestras fuentes. Y yo mismo fui el encargado de hablar a diario por teléfono con cada uno de ellos. Así que la información estaba garantizada. Como así lo fue que no tuvimos que rectificar en ningún momento.

Acogida calurosa

Su acogida fue generalizada y calurosa. Se llegaron a reproducir unos 50.000 ejemplares de cada boletín gracias a la difusión por todo el Estado Español. Desde Madrid, en coche, bajábamos hasta Aranda de Duero, y al lado de la plaza de toros pasábamos nuestra carga de boletines a otro coche que venía desde Bilbao con otros dos compañeros, también entonces curas. Desde Bilbao se distribuía por el resto de los herriales vascos.

La distribución por el Estado Español lo hacíamos casi todo vía entidades bancarias o cajas de ahorros, especialmente entonces Banco Bilbao, Banco Vizcaya, Banco Central, Banco Hispano Americano, etc. Teníamos colaboradores en muchas entidades que copiaban y multiplicaban nuestros boletines.

Difusión en el extranjero

Desde Madrid yo mismo era el encargado de pasar casi a diario por las direcciones de agencias y periódicos extranjeros donde dejábamos información escrita sobre lo que ocurría en Vascongadas. Y cuando sacábamos el boletín hacíamos lo mismo. Agencias como France Press, Associated Press, Reuters, Ansa, etc., o periódicos como Le Monde, Le Figaro y otros suizos, alemanes e ingleses, o radios como Paris, Pyrenaika, BBC etc., todas se hacían eco de nuestros informes.

Como balance de aquel período decidimos publicar luego con Ruedo Ibérico de París un libro que se vendió también clandestinamente a finales de 1975.

Como ven, mientras el Capitán Hidalgo y sus Guardias Civiles nos buscaban por Durangaldea, ese boletín clandestino se fabricaba en Madrid. Por supuesto, también en clandestinidad. Y gracias a la población. Pero lo que si fue cierto es que en la creación del boletín colaboramos varios de Durangalde.

La fosa común del bombardeo de Durango

Jimi Jiménez es historiador y miembro de Durango 1936 Elkartea. También es colaborador habitual de la Sociedad de Ciencias Aranzadi y, como tal, fue una de las personas encargadas de la prospección que se llevó a cabo en 2022 en el cementerio de Durango, con el objeto de encontrar algún indicio de lo que fue la fosa común utilizada para enterrar a 84 personas después del bombardeo del 31 de marzo de 1937. La prospección fue la parte más visible de una labor de investigación más amplia que aún hoy sigue su curso.

¿Podrías explicarnos el contexto de la prospección llevada a cabo para localizar la fosa común en el cementerio de Durango?

Desde Durango 1936 veíamos la necesidad de revisar la lista de los muertos en el bombardeo de Durango. Hubo una puesta en común con Gerediaga y el apoyo del ayuntamiento de Durango le dio el impulso necesario a esa parte de la investigación. Para empezar, había un grupo de personas, 84 en concreto, enterradas en la fosa común, de las que se conocía una lista pero había que revisarla y tratar de darles nombre y apellido, porque había muchos registros de persona desconocida, gente identificada con alias o mote o referencias de otro tipo. De esas 84 personas se les pudo poner nombre hasta un total de 52.

¿Por qué se sabía que eran 84 las personas enterradas en la fosa común?

Se conocía el número porque había un informe del Gobierno Vasco de entonces. También existía otra lista

que llegó a manos de Jon Irazabal (investigador de Gerediaga). Había una sospecha de que esta segunda lista correspondía a las páginas del registro del cementerio de los días del bombardeo, ya que como es bien conocido fueron arrancadas del libro

“La otra parte del estudio era tratar de localizar a los familiares de esas 84 personas”

de registros. Ambas listas son casi idénticas y se ha deducido que corresponden a lo registrado en las hojas arrancadas del libro del cementerio. Sin embargo, faltan muchos nombres, por ejemplo los de algunos combatientes que murieron en diciembre de 1936 o enero de 1937 o en los combates habidos a fines de abril en Durango o en lurreta.

¿Las listas se referían solo a los fallecidos en el bombardeo de Durango?

En principio, sí. Por eso, primero,

había que investigar esas 84 personas que fueron enterradas en las fosas comunes, y la otra parte del estudio era tratar de localizar a sus familiares. Porque se pudo comprobar que en algún caso los restos pertenecían a gente que había muerto, por ejemplo, en el frente en Otxandio, y el cadáver se trajo a Durango y se enterró en la fosa común correspondiente. Se pudo saber que la familia pensaba que su cuerpo habría quedado en Otxandio, o donde estuviese el frente. Nunca se comprobó que ese número de placa que aparecía en el listado correspondía a combatientes que habían muerto en Otxandio.

¿Por esas fechas, o anteriormente?

En las mismas fechas. El bombardeo de Durango hay que verlo en un contexto mucho más general, en el contexto del inicio de la ofensiva franquista. Es una ofensiva que afecta a la línea del frente y en este caso afecta también a núcleos urbanos de población civil. Durango, Elorrio

1

Abadiño... Pero también se bombardea Otxandio, que era línea de frente total, Mañaria... Lo que pasa que en estos casos no hubo víctimas civiles.

Es decir, que de las personas enterradas en la fosa común ni todas habían muerto en el bombardeo ni, por supuesto, todas eran de Durango.

Eso es. Obviamente, había gente de Durango y gente que se encontraba refugiada en Durango por esas fechas. Pero también había combatientes, fueran de donde fueran, que combatían en frentes cercanos y sus cuerpos fueron enterrados en Durango.

Entendemos que la identificación de los durangueses enterrados en la fosa sería más fácil, ¿no?

No en todos los casos. Yo entiendo que en cualquier catástrofe de este tamaño hay cuerpos que se pueden identificar y cuerpos que no. Y si encima no llevan ningún tipo de docu-

mentación ni nada que dé una pista, resulta difícil. Pero sobre todo hay un hecho muy importante que no podemos dejar de lado. El 28 de abril de 1937 entran las tropas franquistas en Durango y ya no hay manera ni de investigar, ni de preguntar, ni nada de nada. Entran los franquistas y todo se cubre, no solo de tierra, sino también de silencio, de olvido....

“Entran los franquistas y todo se cubre, no solo de tierra sino de silencio, olvido...”

Sucede a veces que entendemos “fosa común” como espacio donde se entierran cuerpos sin orden alguno, y este no es el caso.

No. Es más, el libro del cementerio nunca se refiere a fosa común. Es Fosa 1 y Fosa 2. En la Fosa 1 estaban los cuerpos con su número correlativo, del uno al cuarenta y dos. En la Fosa 2 los restantes. Cada número tendría su correspondencia al exterior de manera que una familia pu-

diera exhumar los restos. Pero claro, esto no sucede en la mayoría de los casos y, cuando sucede se debe a causa de que el terreno donde estaba la fosa se va a reutilizar.

Sólo conocemos el caso de dos familias que exhumeron los restos de sus familiares víctimas. Descubrimos la fecha exacta pero estas exhumaciones tendrían lugar durante los años 1945 o 1946. Ese plazo también coincide, más o menos, en el tiempo con el plazo habitual de los 10 años en la actualidad, después de los que, o se compra o alquila sepultura, o los restos van al osario. Sabemos que una de las familias se llevó los restos de su ser querido e, incluso, anteriormente, vino a visitar la zona donde estaba la fosa. Esta fue una de las pistas para poder identificar la parcela donde estaba la fosa.

El lugar donde estaba la fosa también había sido tema de debate.

Sí, pero el testimonio de esta familia. Un recordatorio de algún mando

1 Prospección en el cementerio de Durango. Febrero 2022. Foto: DURANGOKO UDALA.

del Batallón Otxandiano que había colocado una placa en recuerdo de los fallecidos de su batallón y los testimonios que Jon Irazabal había recogido de los enterradores nos llevan a la conclusión de que estuvo ubicada en el espacio donde se realizó la prospección. Un dato más: aunque durante cierto tiempo no hubo fotografías aéreas de la zona, en posteriores instatáneas se ve como esa parcela pasó de estar casi vacía a ir colmatándose de sepulturas.

Sin embargo, la prospección no dio resultado alguno.

No. Y no es que no hubiera esperanzas de encontrar algún resto, pero tal y como he explicado anteriormente sabíamos que esa parcela había sido reutilizada desde mediados de los años cuarenta. Hay quien ve una intencionalidad en la desaparición de los restos pero yo creo que se debe a la reutilización del terreno.

La búsqueda sobre el terreno era una de las partes del estudio. La otra se refiere a la búsqueda de los familiares de los enterrados en la fossa. ¿Cómo se lleva a cabo una búsqueda de este tipo?

A golpe de teléfono, consultando los padrones, buscando nombres y apellidos con la ayuda de colectivos memorísticos (Markina, Galdakao...), revisando censos de la diputación... En el censo, por ejemplo, aparece el nombre siempre y cuando dicha persona tenga más de 20 años. Si aparece, se sabe en qué pueblo y calle vivía y uno se puede dirigir al ayuntamiento correspondiente. En muchos casos los familiares no residen ya en ese municipio, pero es una pista.

En nuestro caso pudimos contactar con 23 familias correspondientes a 27 víctimas.

¿Esas familias seguían buscando a los suyos?

Algunas sí y otras no. En el caso de familiares de combatientes, por ejemplo, podían tener la informa-

ción de que fallecieron en tal o cual frente, así que no los buscaban en Durango. Otras sabían que su familiar había fallecido en Durango pero por motivos varios ni se plantearon buscarlos. No olvidemos que hay cuarenta años de dictadura de por medio. De todos modos, todas las familias agradecieron el hecho de contactar con ellas.

“Había una familia que llevaba años acudiendo a los actos de recuerdo y nosotros ni lo sabíamos”

Estoy pensando en el caso de una familia de Erandio. Su familiar había fallecido el 31 de marzo en Otxandio. Conocían la historia hasta ahí. Cuando contactamos para decirles que su familiar aparecía en una lista y que fue enterrado en el cementerio, en este caso de manera cristiana... Eso para la familia supone un añadido y un alivio. O en otro caso de una familia de Donostia, que llevaba años acudiendo a los actos de recuerdo del bombardeo y nosotros ni lo sabíamos. Espero que les haga ilusión saber que se inaugurará un monumento de recuerdo en el cementerio donde aparecerá el nombre de su familiar.

Volviendo a los nombres y a lo relativo a la identificación de esos 84 cuerpos de la fossa común. ¿Cómo ha sido que al fi-

nal se haya podido dar nombre a los 84?

A finales de 2022 se empezó con la segunda fase que era continuar con la lista del cementerio. Sabemos que, aparte de los enterrados en la fosa común, hay 43 víctimas que se entierran en sepulturas y panteones. Además, hay 102 víctimas que aparecen en los listados del Gobierno Vasco, que son en su mayoría gente que muere en Bilbao, en el hospital de Basurto. Haciendo ese trabajo es cuando el ayuntamiento se pone en contacto conmigo para que repase la lista de los 52 identificados del año pasado. Se me enciende la bombilla de revisar la lista de Jon Irazabal, la del libro de la iglesia de Andramari... Y así, uno por uno pude poner un nombre provisional a las 84 personas que completarían la lista de la gente enterrada en las fosas comunes.

¿En qué momento se encuentra ahora la investigación?

El trabajo lo estamos acotando por fases, pero en resumidas cuentas, nuestra intención es que para los actos recordatorios del bombardeo del año que viene (2024), podamos tener la lista revisada de los fallecidos en el bombardeo de Durango. Nombre por nombre, caso por caso. Hay que entender que estas listas nunca serán definitivas, pero supondría dar un paso más partiendo de la labor que Jon Irazabal comenzó con la identificación de las víctimas.

Listado de personas enterradas en la fosa común

Nombre	Apellidos	E d a d / e.Civil	Naturaleza	Residencia	Tipología	Fosa
Vicenta	Aguirre Duñabeitia	60/V	Durango	Durango	Zibila	
Pedro María	Aguirrebeitia Aguirrebeitia	37/C	Abadiño	Durango	Zibila	
Begoña	Aguirrebeitia Vizcarra	3	Durango	Durango	Zibila	
Antonia	Aldazabal Goiribietta	61	Durango	Durango	Zibila	
Luis	Altuna Aberasturi			Durango	Zibila	Fosa I
Concepción	Andrade Loma	11/S	Burgos	Durango	Zibila	Fosa II
Jesús	Aragón					
Pablo	Areitio Cuesta	50/C	Bilbao		Zibila	Fosa II
María Cruz	Arroyo Majadas	60/S	Béjar (Sa)	Durango	Zibila	Fosa I
Martín	Astarloa Zubia	24/S	Mallabia	Mallabia	Gudari	Fosa II
José	Aulestiarte Icaran	69/V	Markina	Durango	Zibila	Fosa II
Mauricio	Ayestaran Elustondo	46/C	Donostia		Zibila	Fosa I
Pablo	Azcarragaurizar Uribarren	22/S	Elorrio	Elorrio	Gudari	Fosa II
Ignacio	Balanzategui Vergara	14	Durango	Durango	Zibila	
Anselma	Barrueta Urcelay	68/S	Abadiño	Durango	Zibila	Fosa II
Iciar	Belausteguiogitia Ortueda	17	Durango	Durango	Zibila	
Florencio	Bilbao Guerediaga		Amorebieta	Amorebieta	Gudari	Fosa II
Eduardo	Blanco Ramos	25/S	Frómista (P)	Erandio	Gudari	Fosa I
Marcos	Cengotitabengoa Mendicoechea	24/S	Elorrio	Elorrio	Gudari	
Estefana Juana	Cuervo Larrondo	65/S	Bilbao	Durango	Zibila	
Ricardo	Creso Ayerra	20/S	Bilbao	Bilbao	Gudari	Fosa II
Teodoro	Domínguez Macías	42/C	Durango	Durango	Zibila	Fosa II
Juan Tomás	Elcoro Elejabarrieta	33/C	Iurreta	Iurreta	Zibila	
Toribio	Elcoro Galdós	21/S	Berriz	Berriz?	Gudari	
Carmen	Ereño Canales	66/V	Turtzioz	Durango	Zibila	Fosa I
Feliciano	Errasti Elgoibar	44/C	Etxebarria	Eibar	Zibila	Fosa I
Marcelina	Fernández Pérez	71/V	Ferrol (A Coruña)	Durango	Zibila	Fosa I
Carmen	Fuertes Alonso	2	Madrid		Zibila	Fosa II
Concepción	Gago Raposo	19/S	Belver De Los Montes (Za)	Aretxabaleta	Zibila	Fosa I
María Concepción	Garay Ortueda	47/S	Atxondo	Durango	Zibila	
Marcelino	García Romeral	67/C	Aranda De Duero (Bu)	Donostia	Zibila	Fosa I
Victoria	Garmendia	26/S	Otxandio	Durango	Zibila	
Arturo	Gómez Fernández	42/C	San Esteban (Ou)	Durango	Zibila	Fosa II
Pedro	Gorrochategui Azcarate	11	Durango	Durango	Zibila	
Julián	Inchausti Alberdi	32/C	Garai	Iurreta	Zibila	
Antonio	Iñarritu Acha			Durango	Zibila	
Juan	Ipenza Bedialauneta	30/S	Bilbao	Bilbao	Gudari	
José Ignacio	Irazabal Madariaga	55/C	Munitibar	Durango	Zibila	Fosa II
Lucía	Izagá Azcarraga	58/C	Durango	Durango	Zibila	
Sebastiana	Larrinaga Mardones)	74/S	Durango	Durango?	Zibila	Fosa II
Florentina	Lariz-Zubi-Errementeria Leaniz-Beascoa	68	Abadiño		Zibila	Fosa II
Juan	Lezama Larrea	20/S	Balmaseda	Bilbao	Gudari	Fosa II

Nombre	Apellidos	Edad / e.Civil	Naturaleza	Residencia	Tipología	Fosa
Caridad	Lezamiz Pérez				Zibila	Fosa II
Dulce María	Lezamiz Pérez	5			Zibila	Fosa II
Victoriano	Lizarriturri Barrutia	11/S	Eibar	Eibar	Zibila	
Ignacio	Lombide Alberdi	46/C	Donostia	Donostia	Gudari	Fosa I
Agustina	López San Juan	59/V	Leza	Durango	Zibila	
José Antonio	Luengas Lapeña	27	Donostia	Durango	Religioso	Fosa I
María	Maiztegui Izaguirre?	40?	Garai?	Durango	Zibila	
Paula	Maiztegui Oruesagasti	44/C	Iurreta	Iurreta	Zibila	
Regino	Mateo Raposo	7/S	Bilbao	Durango	Zibila	Fosa II
Julián	Méndez Mendieta				Gudari	
Marcelino	Merino Rasines	21/S	Donostia	Donostia	Gudari	Fosa II
Amalia	Muguruza Alberdi	64/S	Eibar	Durango	Zibila	
Justo	Ochotorena Muguerza	38/S	Atallu (Na)	Atallu (Na)	Gudari	Fosa II
Alejandro	Oladé Ibarra	17/S	Durango	Durango	Zibila	
Balasi	Olea Garaita	3/S	Durango	Durango	Zibila	Fosa II
Daniel	Olea Garaita	7/S	Durango	Durango	Zibila	Fosa II
Toribio	Orueta Igarza	47/C	Bergara	Bilbao	Gudari	
Amando	Otero Cereceda				Gudari	
Nicasio	Pérez Argoitia	50	Markina		Zibila	Fosa I
Andrés	Pérez De Eulate Reparaz	40/C	Gasteiz	Bilbao	Gudari	
Ignacio	Perugorria Peña	58/C	Irun	Durango	Zibila	
Ricardo	Redondo Mariscal	35/C	Arcos De La Llona (Bu)	Barakaldo	Gudari	Fosa II
Avelino	Rico García	42/C	Segovia	Bilbao	Gudari	Fosa II
Pablo	Rolloso Alvarez	19/S	Zalla	Zalla	Gudari	Fosa I
Juana	Salegui Barrenechea	33/S	Durango	Durango	Zibila	
Fermín	Sánchez Ispírito	28/C	Abanto Zierbenia	Abanto Zierbenia	Gudari	
Felipe	San Miguel Oregui	47/C	Portugalete	Oñati	Zibila	
Ángel	Santillana Madrid	19/S	Granja De Santiuste (Bu)	Donostia	Gudari	
Vicente	Santisteban Abascal	21/S	Karrantza	Karrantza	Gudari	Fosa II
Teodoro	Sedano Carpintero				Gudari	
Ángel	Suárez Echevarría		Elgoibar	Elgoibar	Gudari	Fosa I
Luis	Tellitu Belausteguiゴoitia	25/S	Durango	Iurreta	Gudari	Fosa II
Juan Martín	Tolosa Goenaga			Zumarraga	Gudari	
Bernardo	Unibaso Ansoreaga	30/C	Gatika	Bilbao	Gudari	
Nicolás	Uriarte Unamuno	26/C	Durango	Durango	Gudari	Fosa II
María Teresa	Uriarte Urriolabeitia	1	Durango	Durango	Zibila	Fosa II
Victoria	Urriolabeitia Uribe	27/C	Kortezubi	Durango	Zibila	Fosa II
Eugenio	Vergara Gutiérrez		Donostia		Gudari	Fosa I
María Ignacia	Vizcarra Arana	52/S	Abadiño	Abadiño	Zibila	
Miguel	Zabala Mazaga	23/S	Garai	Garai	Gudari	
Victoriana	Zabaleta Ormaechea	66/V	Garai	Iurreta	Zibila	Fosa I
Carmen	Zaldivar Goicoechea	15/S	Durango	Durango	Zibila	Fosa II

Lorenzo Gaztelumendi Bilbao: El durangarra que falleció en un campo nazi

Texto: **Jon Irazabal Agirre**

El frente de Otxandio al subcampo nazi de Farge, en Alemania, el durangarra Lorenzo Gaztelumendi Bilbao, tomó partido en los acontecimientos que asolaron Europa a mediados del siglo XX. Poca información, ni tan siquiera una foto suya. El destino de muchos luchadores que no deberíamos dejar caer en el olvido.

Lorenzo nació el 3 de enero de 1909 en Durango. Sus padres fueron Lorenzo Gaztelumendi Renteria, nacido en 1868 en San Sebastián, de profesión practicante, y Juliana Bilbao, posiblemente nacida en 1868 en Bilbao. Residían, según el censo de 1895, en la calle Santa María número 5. Casados en Durango el 10 de septiembre de 1896, dicho matrimonio, además de Lorenzo, tuvo como mínimo otros 3 hijos: Guillermo nacido en 1897, otro nacido en 1899 que falleció al poco de nacer e Ignacio Leopoldo nacido en 1900.

Lorenzo reside en Durango, donde trabaja como practicante de farmacia y milita en el partido comunista. Iniciada la guerra civil se integra como miliciano acudiendo al frente. Muy pronto, el 22 de julio de 1936, es herido en el transcurso

del bombardeo de Otxandio y trasladado al hospital de Basurto según consta en el libro de ingresos del hospital.

En octubre de 1936 se integra como soldado en la 2ª compañía del batallón de Jean Jaures UGT nº8. En el transcurso de la ofensiva del norte (marzo/octubre de 1937) fue ascendido a sargento.

El 21 de octubre de 1937 los restos del batallón Jean Jaures UGT nº8 son evacuados, por mar, desde Gijón a Francia desde donde se trasladaron a Cataluña. Una vez en territorio republicano Lorenzo Gaztelumendi se reincorpora al ejército de la República, donde el 1 de octubre de 1938 es ascendido a capitán. Según ficha existente el Centro Documental de la Memoria Histórica ubicado en Salamanca era “capitán

de la guerra química de la defensa de antiguas”.

Tras la caída de la Republica se exilia a Francia, donde es internado en el campo Arles-sur-Tech (Pirineos Orientales), para posteriormente ser ingresado en el de Agde en Herault. Finalmente es confinado en el campo de Gurs donde ingresa el 17 de abril de 1939 [islote D, barraca 16, grupo 2^a].

En Gurs con Lorenzo, según Chueca (2007, Gurs. El campo vasco), también estuvieron encarcelados varios durangueses, entre ellos, Pedro Agirre Zubizarreta, José Arana Belategi, Carmelo Elorriaga Zabala, Koldobika Irigoras Aranburu, Hilario Uranga Irazola, Cándido Zabala Kortazar (PNV), Bernabé Azurmendi Arremalde (PSOE), Luciano Segurajauregi Olalde, Santia-

1

go Uribarrena Bollaín (PCE), Casiano Sanz Mateos (JSU), Enrique Abascal Bilbao, Juan Ellauri Arana, Ángel Gimeno Barrenetxea, Félix Mella Sarralde, Luis Villalba Rodrigo, Eusebio Zubillaga Etxenagusia, Javier Gómez Villanueva (UGT), José María Larrinaga Astarloa (CNT) y Bernardino Toral Taibo (sin adscripción).

Inviadida Francia por Alemania, Lorenzo se asienta en Bretaña, integrándose a finales de 1943 en la red de la resistencia francesa conocida con el nombre de Los Deportistas, que estaba compuesta por republicanos españoles y su misión era sabotear por medio de atentados centrales eléctricas e instalaciones alemanas en la región. Conviene recordar que la resistencia comunista fue muy activa en Bretaña.

El 4 de marzo de 1944 es detenido por la Gestapo en Rennes tras haber sido delatados por un miem-

bro de la red. Según consta en los Fondos Petri (Archivo del Departamento Ille-et-Vilaine), en cambio, Lorenzo residía en casa de Mme. Le Brun, avenida George V, Dinard, donde fue detenido. Dinard es una localidad costera de Bretaña, cercana al puerto estratégico de Saint-Malo.

Tras ser detenido, en un principio fue internado en la prisión Jacques Cartier de Rennes. El 21 de marzo de 1944 es deportado al campo de internamiento y tránsito de Compiègne, llegando tres días más tarde, el 24 de marzo, a Neuengamme [Hamburgo], donde ingresa con la matrícula de prisionero nº 36417. Tras unos días de adecuación es trasladado al subcampo de Farge en Bermen, sito en Schwanewede -Baja Sajonia- (Alemania), para trabajar en la construcción del U-boot bunker Valentin, un astillero subterráneo para submarinos. Allí Lorenzo fallecerá el 8 de julio de 1944.

Curiosamente ese mismo 8 de Julio de 1944 son fusilados por los alemanes en el cuartel de Colombier de Rennes 32 resistentes, entre ellos 9 integrantes de su grupo *Los Deportistas*.

En 2010 se presentó en el Archivo Histórico Provincial de Álava en Vitoria la exposición *En los campos nazis: supervivencia, testimonio y arte de los republicanos españoles*, y en la crónica del Correo Español del 8 de octubre del 2010 se lee: "explicó el director del Archivo Provincial, José Antonio Sainz, a un público en el que destacaban familiares de algunos de aquellos deportados como los de Lorenzo Gaztelumendi Bilbao y los de Adolfo Lozano Olazábal. Algunos hijos y nietos de aquellas víctimas del nazismo se encontraban por vez primera y pudieron compartir recuerdos y experiencias en la búsqueda de datos".

1 Bunker Valentin astillero subterráneo para submarinos. Farge (Alemania). Foto: W. KUNDER/STHUR

Durango 1936
Kultur Elkartea

Ahanzturaren kontra, memoria
Visítanos y alimenta la memoria histórica

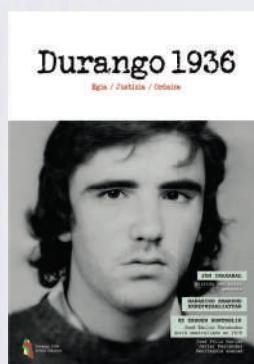
GURE ARGITALPENAK

Urtekaria 2018

Urtekaria 2019

Urtekaria 2021

UDABERRIRIK ANKERRENA
Iturriaga - Sanvi
(Durango 1936/ Elkar)

www.durango1936.org

